

Technická univerzita v Liberci

FAKULTA PŘÍRODOVĚDNĚ-HUMANITNÍ A PEDAGOGICKÁ

Katedra: Historie

Studijní program: Historická studia

Studijní obor: Historie

Vznik a vývoj textilní továrny Josef Zimmermann
ve Stráži nad Nisou v 19. a 20. století.

The origin and development of textile factory Josef
Zimmermann in Stráž nad Nisou - 19th and 20th
century.

Diplomová práce: 13-FP-KHI-0261

Autor:

Simona NOSKOVÁ

Podpis:

Vedoucí práce: PhDr. Miloslava Melanová.

Konzultant:

Počet

stran	grafů	obrázků	tabulek	pramenů	příloh
107	0	62	0		32

V Liberci dne:

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Bc. Simona NOSKOVÁ
Osobní číslo: P10001009
Studijní program: N7105 Historické vědy
Studijní obor: Historie
Název tématu: Vznik a vývoj textilní továrny Josef Zimmermann ve
Stráži nad Nisou v 19. a 20. století
Zadávací katedra: Katedra historie

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Diplomová práce bude analyzovat založení a vývoj jedné z významných vlnářských továren v obvodu Liberecké obchodní a živnostenské komory. Autorka bude zároveň sledovat proměny celého areálu továrny z hlediska stavebního. Pozornost bude věnována také zakladateli továrny a jeho dědicům.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce:

Seznam odborné literatury:

tištěná

viz příloha

Vedoucí diplomové práce:

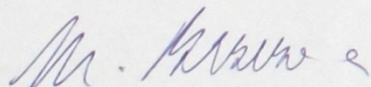
PhDr. Miloslava Melanová
Katedra historie

Datum zadání diplomové práce:

29. dubna 2011

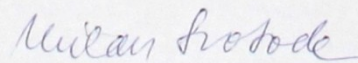
Termín odevzdání diplomové práce:

27. dubna 2012

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.
děkan

L.S.

PhDr. Milan Svoboda, Ph.D.
vedoucí katedry

Příloha zadání diplomové práce

Seznam odborné literatury:

- BAIER, B. Lebensbilder aus der Heimat. [S.l. : s.n., 1907]. 216 s.
- BERAN, L. - VALCHÁŘOVÁ, V. Industriál Libereckého kraje: technické stavby a průmyslová architektura. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví, 2007. s. 125-6.
- BLÁHA, J. Stráž nad Nisou 1469-1969. Stráž nad Nisou: Místní národní výbor, 1969. 26 s.
- GERŠLOVÁ, J. - SEKANINA, M. Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech. Praha: Libri, 2003. 488 s.
- GRAENZER, R. Reichenberg. Stadt und Land im Neissetal: Ein Heimatbuch, Augsburg, 1974. s. 361 - 376, s. 404 - 410.
- GRUNZEL, J. Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie. Prag: Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1898. 184 s.
- JAKUBEC, I. - JINDRA, Z. Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie. Praha: Karolinum, 2006. 471 s.
- JOZA, J. Z minulosti textilního průmyslu v libereckém kraji: Počátky tovární výroby ve vlnářském průmyslu v Liberci. Liberec, 1958. str. 105-107.
- KARPAŠ, R. a kol. Kniha o Liberci. Liberec, 1996, s. 183, 575-576, 626 - 627.
- LACINA, V. Hospodářství českých zemí 1880-1914. Praha: Historický ústav Československé akademie věd, 1990. 186 s.
- PRŮCHA, V. Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Brno: Doplněk, 2004-2009. 2 sv.
- PURŠ, J. Průmyslová revoluce v Českých zemích. Praha: SNTL, 1960. 164 s.
- RESSEL, A., F. Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Reichenberg, 1903-1905. I. Band, s. 269 - 271.
- RESSEL, A., F. Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Reichenberg, 1903-1905. II. Band, s. 216 - 218.
- TECHNIK, S. Liberecké domy hovoří. Liberec, 1997, díl 4., str. 34.
- URBAN, O. Československé dějiny 1848-1914: Hospodářský a sociální vývoj. Praha: SPN, 1988. 144 s.
- URBAN, O. Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti 19. století. Praha: Svoboda, 1978. 378 s.
- Jos. Zimmermann K. k. priv. Feintuch & Schafwollwaaren-Fabrik Alt Habendorf. In Die Gross-Industrie Österreichs. Wien, 1898. 4. díl, s. 141-142.
- SOkA Liberec - adresáře města Liberec.
- SOA Litoměřice - pob. Most: fond BYTEX - Zimmermann 205/1 .
- SOkA Liberec - fond Rodinný archiv Turnwaldů.
- Severočeské muzeum v Liberci, Sbírka pohlednic.

Čestné prohlášení

Název práce: Vznik a vývoj textilní továrny Josef Zimmermann ve Stráži nad Nisou v 19. a 20. století.

Jméno a příjmení autora: Simona Nosková

Osobní číslo: P10001009

Byla jsem seznámena s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména § 60 – školní dílo.

Prohlašuji, že má diplomová práce je ve smyslu autorského zákona výhradně mým autorským dílem.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím diplomové práce a konzultantem.

Prohlašuji, že jsem do informačního systému STAG vložila elektronickou verzi mé diplomové práce, která je identická s tištěnou verzí předkládanou k obhajobě a uvedla jsem všechny systémem požadované informace pravdivě.

V Liberci dne:

Simona Nosková

Poděkování

Tímto bych chtěla poděkovat pracovníkům KVK Liberec, SOkA Liberec, SOA Litoměřice, pracoviště Most, Severočeského muzea v Liberci, Mgr. Petru Freiwilligovi a kronikářce obce Stráž nad Nisou Libuši Kubíkové za pomoc při hledání pramenů a literatury. Děkuji také firmě Keramika CZ s.r.o. za ochotu a umožnění vstupu do areálu bývalé Zimmermannovy továrny. Rovněž bych chtěla vyjádřit dík Mgr. Janě Motlíkové, Mgr. Heleně Brázdové a Haně Winklerové za pomoc s německými texty. Dík patří též Mgr. Haně Bažantové a Ing. Zitě Noskové za pomoc při korekturě textu.

Ze všeho nejvíce děkuji vedoucí mé práce PhDr. Miloslavě Melanové za odborné vedení, cenné rady a připomínky.

Anotace

Diplomová práce analyzuje vznik, rozvoj a zánik jedné významné firmy v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci na základě dostupné literatury a pramenů. Působení vlnářské firmy Josef Zimmermann ve Stráži nad Nisou je sledováno v kontextu hospodářského a politického vývoje českých zemí v průběhu 19. a 20. století. Částečně je nastíněn i její ekonomický vývoj. Pozornost je věnována také zakladateli firmy a jeho dědicům. Práce se snaží odpovědět na některé otázky týkající se dějin podnikatelských rodin. V neposlední řadě jsou zmapovány proměny areálu textilní továrny z hlediska stavebního a účelového, v souvislosti s vývojem architektury industriálních staveb na českém území.

Klíčová slova: vlnářský průmysl, Obchodní a živnostenská komora v Liberci, podnikatel, Stráž nad Nisou, textilní továrna.

Die Annotation

Die Diplomarbeit analysiert den Ursprung, die Entwicklung und den Untergang einer bedeutenden Firma im Bereich der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg auf der Grundlage der verfügbaren Literatur und anderer Quellen. Die Wirkung der Wollfirma Josef Zimmermann in Stráž nad Nisou wird im Kontext der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung der böhmischen Länder im Verlauf des 19. und 20. Jahrhunderts verfolgt. Zum Teil wird auch ihre ökonomische Entwicklung aufgezeigt. Die Aufmerksamkeit wird auch dem Gründer der Firma und seinen Erben gewidmet. Die Arbeit bemüht sich manche Fragen, die die Geschichte der Unternehmerfamilien betreffen zu beantworten. Schließlich untersucht die Arbeit auch die Umsetzungen des Areals der Textilfabrik unter dem Bau und Zweck Gesichtspunkt in dem Zusammenhang mit der Entwicklung der Architektur bei den Industriebauten auf tschechischem Gebiet.

Schlüssel Wörter: Althabendorf, die Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg, die Textilfabrik, der Unternehmer, die Wollindustrie.

Abstract

Master degree thesis analyzes creation, expansion and declination of significant company in the district of The Business and trade chamber in Liberec based on available literature and archival sources. Influence of Josef Zimmermann's wool processing company in Stráž nad Nisou is monitored in context of political and economic development in Czech lands during 19th and 20th century. With partially outlined economical development. Attention is paid to founder of the company as well as to his inheritors. The thesis is trying to answer some questions concerning the history of entrepreneurial families. Changes to textile factory grounds from the perspective of structural and utilitarian view are also mapped out in connection with architectural development of industrial buildings in Czech territory.

Keywords: The Business and trade chamber in Liberec, entrepreneur, Stráž nad Nisou, textile factory, wool processing industry.

Obsah

Poděkování.....	1
Anotace	7
Die Annotation.....	7
Abstract.....	8
Obsah	4
Seznam použitých zkratek	6
1 Úvod	7
2 Rozbor pramenů a literatury	9
2.1 Rozbor pramenů	9
2.2 Rozbor literatury.....	15
3 Vznik, vývoj a zánik firmy	20
3.1 Před příchodem Josefa Zimmermanna	20
3.2 Nástup Josefa Zimmermanna	26
3.3 Působení Josefa Zimmermanna	27
3.4 Působení Karla Zimmermanna	30
3.5 Firma Josef Zimmermann v době válečného hospodářství 1914–1918	32
3.6 Poválečná stabilizace firmy	33
3.7 Úmrtí Karla Zimmermanna	35
3.8 Vznik komanditní společnosti	36
3.9 Firma Josef Zimmermann, k. s.	38
3.10 Firma Josef Zimmermann během 2. světové války	42
3.11 Obnovení činnosti firmy Zimmermann	44
3.12 Firma Zimmermann v době národní správy	46
3.13 Znárodnění firmy Josef Zimmermann k. s.	52
4 Sociální péče o dělníky.....	54
5 Rodina Zimmermannů.....	57
5.1 Josef Zimmermann, zakladatel firmy	57
5.2 Karl Zimmermann	61

5.3	Helena Zimmermannová	67
5.4	Helena Zimmermannová ml.	69
5.5	Ilse Langer-Schrollová	73
6	Majetek rodiny Zimmermannů	74
6.1	Tovární objekty ve Stráži nad Nisou	74
6.2	Movitý majetek a strojní vybavení firmy Zimmermann	83
6.3	Dům Zimmermannů v Liberci, č. p. 123–V	89
6.4	Hrobka rodiny Zimmermannů	91
7	Závěr	93
8	Prameny a literatura	95
8.1	Archivní prameny	95
8.2	Novinové články	96
8.3	Tištěné prameny	97
8.4	Zákony	98
8.5	Literatura	99
8.6	Internetové zdroje	102
9	Seznam obrazových příloh	104

Seznam použitých zkratk

A. G. – Aktiengesellschaft

a.s. – akciová společnost

BLGBL – Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder

c. k. – císařskokrálovský

Co. – Company

č. – číslo

č. p. – číslo popisné

DB – Deutsche Biographie

G. m. b. H – Gesellschaft mit beschränkter Haftung

G. O. – generální oprava

GIO – Die Gross-Industrie Österreichs

HIP – Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století I a II

inv. – inventární

K. G. – Kommanditgesellschaft

k. k. – kaiserlich-königlich

k. s. – komanditní společnost

mdj. – minderjährige

ml. – mladší

MNV – Místní národní výbor

n. p. – národní podnik

NAD – Národní archivní dědictví

OBL – Österreichisches biographisches Lexikon

p. p. – per procura

ppa – per procura

priv. – privilegierte

RAF – Reichenberger Automobil Fabrik

s. p. – státní podnik

s.r.o. – společnost s ručením omezeným

s.s r.o. – společnost s ručením omezeným

SOA – Státní oblastní archiv

SOkA – Státní okresní archiv

st. – starší

VJH – Výrobně hospodářské jednotky

1 Úvod

Ve své diplomové práci se zabývám firmou Josef Zimmermann. Tato firma, jež působila v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci, se zabývala výrobou jemných suken a vlněných látek. Byla založena v roce 1857 ve Stráži nad Nisou a její činnost byla ukončena v roce 1948. Během své bezmála stoleté existence se musela přizpůsobit mnoha změnám, jež se vzájemně prolínaly, ať již šlo o změny vnější, ke kterým by bylo možné zařadit změny politického, ekonomického nebo právního charakteru, nebo o změny vnitřní, z nichž nejzávažnější byly změny ve vedení podniku. V jeho čele vystřídaly tři generace rodiny Zimmermannů, přičemž každá z nich si v podnikání kladla jiné cíle a musela reagovat na zcela jiné podmínky než generace předešlá.

Toto téma jsem si vybrala hned z několika důvodů. Zřejmě nejzávažnějším však bylo nedostatečné zpracování historie této firmy v literatuře, o kterém bude pojednáno níže. Do volby tématu však zasáhl také můj zájem o výrobně technické stavby a samozřejmě o dějiny podnikatelstva v českých zemích. Myslím si, že přestože tento podnik, ač nemůže být považován za nejstarší, největší, ani za nejvýznamnější vlnářskou firmu v obvodu působení Obchodní a živnostenské komory v Liberci, si zaslouží zpracování své historie, jelikož si dokázal udržet svoji pozici na trhu právě přes existenci mnoha větších firem a dokázal přežít mnoho krizí.

Stejně tak je podle mého názoru důležité věnovat se rodině zakladatele této firmy, jelikož podnikatelé spolu s úředníky patřili mezi „opomíjené a neoblíbené“¹ a historiografie jim nevěnovala tolik pozornosti, kolik by si zasloužili, nebo je naopak v době minulého režimu ukazovala prakticky jen z jednoho úhlu pohledu - jako vykořisťovatele. Bohužel, jisté negativní zabarvení má slovo podnikatel dodnes. Je nasnadě také zmínit, jak předdeslal již M. Myška ve své knize *Rytíři průmyslové revoluce* (1997), že definice podnikatele je neujasněná a že aplikace jedné z mnoha definic tohoto

¹ Viz sborník: *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století: úředník a podnikatel: sborník příspěvků z 26. plzeňského sympozia k problematice 19. století: Plzeň, 23.–25. února 2006*, PETRASOVÁ Taťána – LORENZOVÁ, Helena (edd.), Praha, KLP 2007, 384 s. ISBN 978-80-86791-43-2 (brož.) 80-86791-43-2.

slova je velice obtížná, jelikož funkce a postavení podnikatele se v průběhu dějinného vývoje měnily v souvislosti se změnami forem vlastnictví, způsobu organizace atd.²

Pokusím se tedy na základě pramenů objasnit na rodině Zimmermannů některé otázky, které s dějinami podnikatelských rodin souvisejí, jako například proměny hospodářských aktivit jednotlivých generací podnikatelů (hledání nových trhů, pronikání nových technologií do výroby, různé investice, rozšiřování výroby a případný vznik firemních poboček). Pozornost však nebude věnována jen jejich ekonomickým a hospodářským aktivitám, ale též pronikání podnikatelů do sfér společenského života (působení v různých institucích, v komunální nebo zemské samosprávě, ve spolkovém životě, účast na dobročinných a charitativních organizacích atd.) a proměně jejich životního standardu (jejich původ, nobilitace, „sňatková politika“, bydlení apod.)

Posledním aspektem, kterému se budu ve své práci blíže věnovat, je vývoj továrního areálu ve Stráži nad Nisou, kde firma Josef Zimmermann působila. Každá továrna, na kterou narazíme, má svůj příběh. Továrna ve Stráži nad Nisou není výjimkou. Tovární budovy prošly mnohými změnami, které se pokusím zmapovat.

Cílem mé práce je na základě dostupné literatury a pramenů analyzovat založení a vývoj této vlnařské firmy s ohledem na životní osudy jejích majitelů a zmapovat proměny celého areálu továrny z hlediska stavebního, popřípadě účelového. Tomuto cíli také odpovídá struktura mé práce. Doufám, že má práce alespoň malým dílem přispěje k bádání, jehož předmětem je dlouhou dobu opomíjený fenomén podnikatelského prostředí.

² MYŠKA, Milan: *Rytíři průmyslové revoluce: šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích*, 1. vyd. Ostrava, Ostravská univerzita 1997, ISBN 80-7042-477-X, s. 20–25.

2 Rozbor pramenů a literatury

2.1 Rozbor pramenů

Základem pro vytvoření této práce bylo prostudování různých typů pramenů. Je však nutné podotknout, že dochované materiály k firmě Josef Zimmermann jsou velice torzovité. Podnikový archiv firmy, který u mnoha jiných podniků slouží k získání základních informací o vývoji společnosti, o jejím fungování, obchodování, o vztahu k zaměstnancům atp., není v tomto případě dochován. Materiály různého charakteru jsou však dochovány v jiných fondech, převážně v podnikových archivech jednotlivých společností, které působily v továrním areálu ve Stráži nad Nisou po 2. světové válce, ve fondech, jejichž původcem byla obec, ale také ve fondech obsahujících mimo jiné také osobní pozůstalost, jako například ve fondu *Rodinný archiv Turnwaldů* atd.

Prvním takovým fondem je *Josef Zimmermann, tkalcovna, Stráž nad Nisou* (číslo listu NAD: 428), uložený v pobočce Oblastního archivu Litoměřice v Mostě. Časový rozsah tohoto fondu je mezi lety 1911–1952. Tento fond je přístupný, materiály v něm obsažené jsou buď v češtině, nebo v němčině.

Ač by se na první pohled mohlo zdát, že je tento fond podnikovým archivem, není tomu tak, je součástí podnikového archivu BYTEX (dřívější TOKO) a informace o něm se nalézají ve skupinovém inventáři č. 615/4 pod názvem Sdružený inventář archivních fondů firem začleněných do n. p. BYTEX.

V tomto fondu nalezneme pod označením a) výměr rozsahu znárodnění z roku 1952, pod inv. č. 1 jsou uloženy dokumenty ke zřízení třídírný ruské vlny, jejichž součástí jsou návrhy, protokoly, pořad prací a soupis potřebného materiálu, záznamy o jednání a pozemkové záležitosti (delimitace pozemkového majetku, soupis nemovitého majetku, zápisy do pozemkové knihy atp.). Pod inv. č. 2 je uložen statistický výpočet pro železobetonovou konstrukci novostavby přádelny z roku 1911 a dále nejrůznější plány – situace u jámy a plán kanalizace v barevně z roku 1924, situační plán z roku 1926, plány a fotografie z roku 1942, plány a nabídky pro sekundární rozvaděč a stavbu trafostanice z roku 1949 a různé další plány (nedatovaný plán, plán továrního areálu firmy H. Brosche Stráž nad Nisou, který byl též začleněn do n. p. TOKO).

Z tohoto rozpisu je patrné, že spisový materiál firmy Josef Zimmermann fond zcela postrádá. Z období působení firmy Zimmermann se zachoval jen statistický

výpočet pro stavbu přádelny a nejrůznější plány a fotografie. Tyto vizuální prameny, ať již vzniklé za působení firmy Zimmermann nebo později, mi pomohly nejen s identifikací jednotlivých továrních provozoven, ale zároveň byly po provedené komparaci jistým dokladem o rozšiřování továrního areálu mezi léty 1911–1924. Nepřímo svědčily také o rozvoji firmy v prvním desetiletí 20. století, a v neposlední řadě je z nich možné zjistit například jména stavitelů, se kterými firma spolupracovala. Fotografie z roku 1942, ač je složité určit případnou míru jejich stylizace, jelikož vznikly u příležitosti soupisu a odhadu komerčních ploch objektů továrního areálu, dokumentují poměrně objektivně podobu továrního areálu po ukončení provozu a plány vzniklé mezi léty 1949–1950 spolu se zprávami o stavu budov vypovídají částečně o situaci podniku během 2. světové války, o obnovení provozu v továrním areálu a nepřímo také o pracovních podmínkách dělníků ve firmě Zimmermann. Z plánů je možné také alespoň částečně vyčíst pozici továrního areálu vůči ostatní obecní zástavbě, dopravním komunikacím, vodnímu toku, nebo vzdálenost továrních objektů od ubytovny pro zaměstnance případně existenci firemních ploch určených k rekreaci zaměstnanců atd.

Dalším fondem, díky kterému je možné alespoň částečně zmapovat vznik a vývoj firmy Zimmermann, je fond uložený v SOKA Liberec pod názvem *Jan Liebieg a spol. Liberec* (číslo listu NAD: 702). Tento fond, jehož původcem je podnikové ředitelství firmy Johann Liebieg & Co., ředitelství nejvýznamnější firmy zpracovávající vlnu v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci, na níž později naváže n. p. Textilana, postihuje období let 1799–1946 (1956) a je velice důležitý pro dějiny textilního průmyslu a dějiny dělnického hnutí na Liberecku. Je částečně přístupný, materiály v něm obsažené jsou převážně v němčině, stejnojmenný inventář k tomuto fondu nese číslo 133.

Vzhledem k tomu, že tovární areál firmy Zimmermann byl po válce začleněn do Textilany, nachází se materiály týkající se firmy právě v tomto fondu a to v jeho posledním, 163. kartonu. Pod inventárním číslem III/34 nalezneme zprávu o provedené revizi a sestavení účetní uzávěrky. Tento dokument vytvořila národní správa firmy Josef Zimmermann v roce 1945 a na 32 stranách se snažila zachytit hospodářské a právní poměry firmy Zimmermann. Samozřejmě vzhledem k okolnostem vzniku zprávy je nutné pracovat s údaji velmi obezřetně. Z tohoto dokumentu je možné alespoň částečně zmapovat přechod práv a povinností z majitelů firmy na národní správu. Nepřímo lze

též nahlédnout do fungování firmy Zimmermann (provozovací jmění napoví, jaké suroviny potřebovala firma ke svému provozu, skrze dluhy lze zjistit jména některých firem, se kterými společnost obchodovala nebo kterým pronajala během války textilní stroje, díky pojištění lze určit, jak byla firma zaopatřena proti živelným pohromám a krádežím atd.)

Kromě této zprávy se však zachovaly také daňové záležitosti firmy Zimmermann, které nalezneme pod inv. č. III/33. Patří mezi ně daňové výměry, platební rozkazy atd. Tyto prameny úřední povahy je možné považovat za poměrně objektivní, ač je nutné brát v potaz také podmínky, za kterých vznikaly. Po komparaci těchto materiálů lze alespoň částečně vyvodit vývoj firemního kapitálu během mírového i válečného období a zisky za jednotlivé roky. Vzhledem k tomu, že však nejsou známy náklady firmy za jednotlivá období, nelze zjistit skutečnou bilanci firmy. V deskách k dani z příjmu (nadepsány Gemeinde Althabendorf) se dochoval též soupis movitého majetku firmy z roku 1927. Obsah inventury poskytuje dle mého názoru možnost blíže nahlédnout do procesu výroby a pracovních podmínek, proto je v mé práci uveden prakticky celý. Materiál však lze využít také k identifikaci jednotlivých provozů.

Vzhledem k tomu, že firma Josef Zimmermann působila v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci, prošla jsem některé materiály pocházející z této instituce. Počítám mezi ně výroční zprávy této instituce, *Jahres-Bericht des Institutes für Gewerbeförderung und des Jubiläums-Gewerbefonds der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg*, jež byly vydány v Liberci touto institucí mezi léty 1900–1928 a vypovídají o jejím fungování. Poté jsem na základě doporučení pracovníků archivu prošla vybraný spisový materiál fondu *Obchodní a živnostenská komora Liberec* (číslo listu NAD: 782). Tento svým rozsahem obrovský fond (obsahuje 1698 kantonů a 374 úředních knih) je uložen v Liberci, má časový rozsah (1841) 1851–1949, je přístupný a materiály v něm jsou v němčině a v češtině. Informace o něm nalezneme v inventáři č. 225. Karton 1468, který jsem prošla, zachycuje zápisy do obchodního rejstříku v době druhé světové války a po ní. Jsou zde také informace o zavádění národních správ. Doklady o firmě Zimmermann jsem zde ale nenalezla. Materiál jsem však využila k identifikaci některých dalších firem, které působily na území dnešní Stráže nad Nisou.

Fond *Archiv obce Stráž nad Nisou 1653–1949* (číslo listu NAD: 126), který poskytuje pramenný materiál k dějinám obce, jsem procházela též. Jazykem tohoto fondu je němčina a je částečně přístupný, informace o něm nalezneme ve sdruženém a skupinovém inventáři číslo 3, část 3/1. Zde jsem narazila na mnoho typů pramenů, od matriky, přes spisový materiál místního hřbitova, až po zakládací listiny nadací. Díky záznamům stavební dokumentace můžeme ověřit, porovnat, popřípadě doplnit informace o stavebním rozvoji továrního areálu, díky matrikám zase identifikovat jednotlivé osoby v Zimmermannově rodině.

S tímto fondem úzce souvisí fond *Spolek dobrovolných hasičů Stráž nad Nisou* (číslo listu NAD: 595), který je v němčině a postihuje dobu v rozmezí let 1910–1942. Tento spolek však nebyl firemním hasičským sborem, založili jej majitelé strážských továren, včetně Josefa Zimmermanna, a sloužil celé obci. Fond je velice torzovitý, nicméně sbírka fotografií, která se zde nalézá, dokládá dva požáry v továrním komplexu firmy Zimmermann a zachycuje stav budov po požáru nejen za pomoci fotografií, ale též ručně psanými poznámkami. Seznam pramenů nalézající se v tomto fondu nalezneme ve výše zmíněném inventáři část 3/3.

K poznání poválečného dění v továrním areálu jsem prošla další fond vzniklý z úřední činnosti obce Stráž nad Nisou, respektive v tomto případě z činnosti zdejšího místního národního výboru. Fond *Místní národní výbor Stráž nad Nisou* (číslo listu NAD: 240) je přístupný, příslušný inventář má číslo 351. Najdeme zde seznamy konfiskovaného majetku dle č. p., seznamy podniků a národních správců, soupisy osob k vystěhování, seznamy odsunutých osob, antifašistů, specialistů atd. Z pozdější doby se zde nalézá stavební dokumentace firmy Trhárny (pozdější RETEX), díky které je možné zmapovat další vývoj továrního areálu.

Neocenitelným zdrojem pramenů byl fond *Rodinný archiv Turnwaldů* (číslo listu NAD: 867), fond advokátů Rudolfa a Reinholda Turnwalda a jejich otce Josefa Turnwalda. Tato advokátní kancelář zastupovala rodiny severočeských průmyslníků, rodinu Zimmermannů nevyjímaje. Akta týkající se této rodiny, která se zde nacházejí pod inv. č. 44–50, by se dala rozdělit do dvou základních skupin – rodinné záležitosti Heleny Zimmermannové ml. (spisy týkající se manželských rozluk a rozvodových řízení, včetně inventáře movitého majetku, smlouvy manželské, dědické, korespondence s právníky a mezi právníky, finanční záležitosti Marianne Ehingerové atd.) a právní

záležitosti firmy Zimmermann (smlouvy a jejich dodatky, výtahy z obchodního rejstříku, smlouvy o pronájmech apod.) První jmenovaná skupina by mohla být velice cenným pramenem pro dějiny manželského práva a jistě by stála za hlubší prozkoumání. Tento fond je přístupný, jazykem dochovaných materiálů je němčina, pomůckou k fondu je inventář č. 47.

Posledním fondem, který jsem prošla, byl *Archiv města Liberec*. Zde se v kartonu č. 81 nalézají prameny, jež se vztahují k samým počátkům firmy J. G. Bergera. Je však možné, že se prameny k firmě Zimmermann, popřípadě k příslušníkům rodiny Zimmermannů, nalézají i v dalších fondech. Jedná se o fond *Bláha Jaroslav* (číslo listu NAD: 1569), jehož původce věnoval archivu svoji sbírku dokumentů k historii obce Stráž nad Nisou. Tento osobní fond strážského badatele a starosty obce z počátku 90. však není přístupný. Nepřístupný je také fond *Langer-Schroll Eduard* (1649–1938), který se nalézá v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. Tento fond, jehož původce byl manželem Ilse Zimmermannové, by měl obsahovat nejen sbírku autogramů a starých tisků, ale též vlastní a rodinné doklady, korespondenci a fotografie.

Pro získání základních životních dat členů rodiny Zimmermannů jsem prošla digitalizované matriky římskokatolických farních úřadů Hodkovic nad Mohelkou, Stráže nad Nisou a Liberce, jež jsou součástí fondu *Sbírka matrik Severočeského kraje*. Nahlédla jsem však také do matrik, které nalezneme ve fondu *AO Stráž nad Nisou*.

Ke své práci jsem využila také narativní prameny. *Kronika obce Stráž nad Nisou* (*Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf*), pramen historiografického typu, který postihuje období mezi léty 1911–1944 a je psán kurentem v německém jazyce několika kronikáři, však mnoho nových informací nepřináší. Historie firmy, jež je zde popsána, byla převzata z obou dílů vlastivědy A. F. Ressela *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*. Nových zápisů týkajících se továrny je zde velice málo. O něco více se kronikáři věnují dobročinnosti rodiny Zimmermannů. Po srovnání s jinými prameny je možné zkonstatovat, že častým jevem v zápisech bylo komolení jmen popřípadě chybné uvádění dat.

K dalším pramenům patřily materiály vydané tiskem. Velice důležitá pro mne byla průmyslová alba, která vznikala od poloviny 19. století a jejich úkolem bylo ilustrovat hospodářský vývoj. Alba se snažila vyzdvihnout úspěchy průmyslu, čímž získávala více méně propagační charakter. Mezi taková alba patří *Album der Industrie*

des Reichenberger Handelskammer-Bezirks oder der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz, které publikoval v letech 1858–1862 sekretář liberecké obchodní komory Anton Anschiringer. Firmu Josefa Zimmermanna zde ale nenajdeme. Zakladatel firmy byl v době vzniku alba ve svých podnikatelských začátcích, navíc nebyl zatím ani vlastníkem továrních objektů, ve kterých působil.

Druhým významným albem je *Die Gross-Industrie Österreichs*, jež vycházelo nepravidelně od roku 1898 do roku 1910. Firmu Josef Zimmermann najdeme ve 4. svazku. Toto album nám poskytuje základní informace o továrně, jmenuje druhy vyráběného zboží, zmiňuje ocenění, která továrna získala atd. Článek je navíc doplněn několika grafikami, přičemž jedna zobrazuje exteriér továrny, dvě dávají nahlédnout do interiéru a poslední je zřejmě podobiznou Josefa Zimmermanna.

Zajímavé informace obsahoval též soudobí tisk, v tomto případě deník *Reichenberger Zeitung*. Tyto německé noviny byly založeny v roce 1860 a vycházely nejprve v jednom, později ve dvou vydáních. Při interpretaci informací obsažených v tomto tisku je však třeba mít na paměti několik faktů a okolností, které zásadně ovlivňovaly obsah a ještě více způsob podání informací. Je důležité ujasnit si, komu byl tisk určen, přičemž v tomto případě šlo o německy hovořící obyvatele Liberce a okolí, a poté si musíme uvědomit, že noviny nejsou pouze zdrojem informací, ale mají také agitační charakter, což platí jak pro německý, tak pro český tisk. Zároveň je nutné analyzovat a interpretovat jednotlivé články a rubriky mj. z hlediska míry případného názorového ovlivnění. Vzhledem k tomu, že jsem ke své práci používala hlavně smuteční oznámení a nekrology, lze předpokládat, že tyto články mají spíše informativní charakter, samozřejmě smuteční oznámení více než nekrology. I novináři se však při psaní svých článků nechali inspirovat jinde. Nekrolog Josefa Zimmermanna byl z větší části napsán dle životopisu, jehož autorem je B. Baier a který bude přiblížen níže. Je také zajímavé porovnat četnost nekrologů a smutečních oznámení jednotlivých příslušníků rodiny. Zatímco Josefu a Karlu byl věnován nekrolog a mnoho smutečních oznámení hned v několika vydáních (nejčastěji od institucí, kde tito muži působili, někdy i s připojeným krátkým zhodnocením jejich činnosti), Heleně a Ilse byla věnována pouze smuteční oznámení a to pouze v jednom vydání.

Životopis Josefa Zimmermanna jsem našla v publikaci B. Baiera *Lebensbilder aus der Heimat* (1907). Zde nalezneme Josefa Zimmermanna mezi významnými

osobnostmi severních Čech, jako byly například Melchior z Redernu, hrabě Eduard Clam-Gallas, nebo mezi mnoha dalšími továrníky – J. Liebiegem, K. Herzigem, F. F. Siegmundem a J. Neuhäuserem atp. Jednotlivé životopisy byly sepsány B. Baierem st. a v roce 1881 vycházely v periodiku *Friedländer Zeitung*. O 26 let později připravil B. Baier ml. otcovu práci k vydání. Díky tomu však vznikly v publikaci jisté nepřesnosti, například je zde uvedeno, že Josef Zimmermann po sobě zanechal pět dětí. Stejná informace je později zopakována také v nekrologu v *Reichenberger Zeitung*, nicméně dle dalších pramenů přežily úmrtí otce jen čtyři děti, stejnojmenný Josefův mladší syn zemřel v prosinci roku 1881.

Důležitým zdrojem informací pro mne byly také městské adresáře, jako například *Wohnungs- und Geschäfts- Anzeiger der Stadt Reichenberg* pro rok 1901, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* pro roky 1905–1938 a *Adressbuch der Gauhauptstadt Reichenberg 1941/42*, které mi pomohly zjistit nejen místa bydliště jednotlivých příslušníků rodiny, ale také s určitým zpožděním poukázaly na změny, kterými firma prošla.

K vydaným pramenům, jež jsem prošla, patří topografie od C. J. Czoerniga *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg* (1829), kde samozřejmě s ohledem na dobu vzniku titulu nenajdeme zmínku o Zimmermannech, nicméně je zde poměrně detailně popsáno působení Ferdinanda Römhelda v souvislosti se zaváděním strojů.

Při hledání plánů a různých vyobrazení továrny ve Stráži nad Nisou jsem prošla několika institucemi, jako jsou již zmíněné SOkA Liberec a SOA Litoměřice, pobočka Most, Severočeské muzeum v Liberci, kde jsem procházela sbírky starých fotografií a pohlednic. Poslední významnou institucí byl Obecní úřad Stráž nad Nisou.

2.2 Rozbor literatury

Zásadní literaturou pro mne byly starší vlastivědné práce, jako například práce historika, učitele a národohospodáře, který působil jako sekretář Obchodní a živnostenské komory v Liberci, H. Hallwicha *Reichenberg und Umgebung: Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung* (1874) a *Der Reichenberger Bezirk: Heimatskunde für Schule und Haus* (1873). První z nich je

opatřena poznámkovým aparátem, kde nalezneme též odkazy na prameny, a poměrně důkladně se v kapitole Die erste Fabrik věnuje činnosti J. G. Bergera. Shrnuje zde poznatky ze své starší práce *Die erste Fabrik in Reichenberg* (1869). Ve druhé výše uvedené publikaci jsou pouze zmíněna jména Bergera a Königa. Vzhledem k době vzniku těchto publikací je však logické, že zde informace o podnikání Josefa Zimmermanna nenalezneme.

Informace o firmě Zimmermann jsou však zachyceny v pozdější vlastivědné práci učitele a lokálního historika A. F. Ressela *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. I. a II.* (1903–1905). V prvním díle je v kapitole Materielle Kultur, v podkapitole Tuch- und Schafwoll-Industrie, popsáno a zhodnoceno působení Zimmermannova předchůdce J. G. Bergera. Josef Zimmermann je zde zmíněn pouze jako kupec továrních objektů, Karl Zimmermann pak „jen“ jako jeho nástupce a nositel predikátu. Více o firmě Josef Zimmermann nalezneme v druhém díle této publikace v kapitole Gemeinde Alt-Habendorf. V rámci popisu obce je věnován prostor i tamějším továrnám. I zde je však většina prostoru věnována podnikání J. G. Bergera, ač se podkapitolka, která o firmě pojednává, jmenuje „Die K. k. priv. Feintuch- und Schafwollwarenfabrik der Firma Josef Zimmermann“. Informace o Bergerově činnosti jsou převzaty z Hallwichovy práce *Reichenberg und Umgebung*, přičemž některé v doslovném znění. Co se působení Zimmermannů týče, zdá se, že text je výtahem ze článku „Jos. Zimmermann K. k. priv. Feintuch- & Schafwollwaaren-Fabrik: Alt-Habendorf“, který nalezneme v *Die Gross-Industrie Österreichs*.

Užitečným zdrojem informací byly publikace, zabývající se severočeským vlnářským průmyslem, jako například práce od J. Grunzela *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie* (1898), jež je opatřena poznámkami pod čarou a věnuje se zkráceně Bergerově firmě, přičemž často cituje starší práce Hallwichovy a Czoernigovu topografii, pojednání G. Trenklera *Oesterreichs Tuch- und Modewaarenfabrication im Hinblick auf das Jahr 1892*, nebo publikace od Hallwicha *Böhmens Industrie und Handel* (1896), kde je zmíněna Bergerova firma.

Další zmínky o firmě J. G. Bergera najdeme v publikacích Johann Liebig: *Ein Arbeiterleben: Geschildert von einem Zeitgenossen* (1871), F. Thomas Johann Liebig:

Ein Lebensbild für die Jugend (1901), F. Hübler *Führer durch Reichenberg und Umgebung* (1883) a *Führer durch das Jeschken- und Isergebirge* (1902) atd.

Základní informace o továrně nalezneme v publikaci *Industriál Libereckého kraje* (2007) s podtitulem *Technické stavby a průmyslová architektura*. Tato kniha, sloužící jako průvodce, byla vytvořena kolektivem autorů a poskytuje základní informace o průmyslových stavbách, včetně odkazů na prameny, v tomto případě na průmyslové album *Die Gross-Industrie Österreichs* a na inventář k fondu *Josef Zimmermann*. Publikace byla vydána prostřednictvím Výzkumného centra průmyslového dědictví. V další podobné několikadílné publikaci, nazvané *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (2002), však informace o firmě Josef Zimmermann nenalezneme, pozornost je věnována předchůdci této firmy ve Stráži nad Nisou J. G. Bergerovi a jeho liberecké provozovně. Velmi přínosné pro moji práci však byly úvodní statě z této knihy, například *Architektura industriálních staveb*, jejímž autorem je T. Šenberger, nebo *Textilnictví* od J. Kašpárka.

Celkově je možné říci, že skoro ve všech publikacích je dána mnohem větší pozornost právě předchůdci firmy Josef Zimmermann, ať již jsou staršího nebo naopak novějšího data. J. G. Berger, jeden z prvních továrníků na sukna v českých zemích, je pro mnohé autory jistě významnější a mnohem zajímavější volbou, než jedna z mnoha firem působících v rámci Obchodní a živnostenské komory v Liberci.

Dále jsem ke své práci používala literaturu, jež se zabývá historií obce Stráž nad Nisou. K té patří rozsahem malá publikace od Jaroslava Bláhy *Stráž nad Nisou 1469–1969*, která byla vydána u příležitosti oslav 500. výročí založení obce. Knihu vydal Místní národní výbor Stráž nad Nisou v roce 1969. O firmě Josef Zimmermann, stejně jako o dalších průmyslových podnicích, se dozvíme z kapitoly *Vznik a rozvoj průmyslového potenciálu ve Stráži nad Nisou*. Konkrétní odkazy na literaturu a prameny chybí, pouze v tiráži nalezneme poznámku, že kniha byla zpracována podle materiálů z archivů ONV v Liberci, MNV ve Stráži nad Nisou, literatury, časopisů a svědectví pamětníků. Dle obsahu se však zdá, že mnoho informací získal J. Bláha z výše zmíněných vlastivědných prací. Vzhledem k době vzniku publikace je však třeba brát některé autorovy výroky s rezervou, hlavně ty, které komentují působení továrníků a jejich firem. Také příležitost, k níž se váže vznik této knihy, zanechala v textu jistou stopu.

Dalším titulem, který se zabývá historií obce Stráž nad Nisou, je *Kniha o Liberci*.³ Zde je velice krátce shrnuto působení Zimmermannů v podkapitolce Stráž nad Nisou, RETEX. Dále najdeme několik zmínek o domě rodiny Zimmermannů v Liberci a zajímavá je též kapitola Liberecká přehrada, která pojednává o vzniku a působení Vodního družstva, jehož byl Karl Zimmermann členem.

O historii Liberce a Stráže nad Nisou pojednávají i další publikace, jako například *Reichenberg* (1929) od K. Kerla, kde nalezneme o firmě Zimmermann krátkou kapitolku. Je zde zaznamenán i vznik komanditní společnosti a činnost firmy po 1. světové válce. Podobné zaměření má kniha od R. Gränzera *Reichenberg: Stadt und Land im Neissetal* (1974) vydaná v Augsburgu organizací sudetských Němců „Heimatkreis Reichenberg“. Zde jsou Josef a Karl Zimmermann zmíněni jako nástupci J. G. Bergera a krátký odstavec je jim věnován v kapitole Marktgemeinde Althabendorf.

Další, jen velice letmou zmínku o hrobce rodiny Zimmermannů, najdeme v encyklopedickém díle K. Kuči *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* pod heslem Stráž nad Nisou. Tato publikace však přináší ucelené informace o obci a jejím vývoji.

Základní životopisná data jsem hledala v biografických slovnících a encyklopediích, jako například v dvousvazkovém díle *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století* (2003–2008) od kolektivu autorů pod vedením M. Myšky, v tištěné i online verzi *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950* a v třísvazkovém *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder* (1979–2000), který je však doveden pouze do písmen „Sch“. Ani v jedné z těchto publikací jsem členy rodiny Zimmermannů nenalezla, nicméně používala jsem je k identifikaci dalších osobností, které jsou v práci zmíněny.

Pro orientaci v tématu jsem prostudovala knihy pojednávající o hospodářských dějinách českých zemí v jejich širších souvislostech, jako například již starší publikaci J. Purše *Průmyslová revoluce v Českých zemích* (1960), jež popisuje přechod manufakturní výroby v tovární v různých fázích, přičemž vývoj je sledován v jednotlivých výrobních odvětvích zvlášť. Mezi další takové práce počítám velice komplexní dílo zabývající se ekonomickou, sociální i politickou strukturou českých zemí v 19. století od O. Urbana *Kapitalismus a česká společnost* (2003), nebo souhrnné

³ Mezi léty 1976–1990 byla Stráž nad Nisou začleněna k městu Liberec jako jedna z jeho čtvrtí.

Dějiny hospodářství českých zemí: Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie (2006) atp.

Velmi cenné pro pochopení jednotlivých pramenů pro mne byly publikace od kolektivu autorů *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1. a 2.*, (2008, 2010) a též skripta od M. Myšky *Problémy a metody hospodářských dějin* (1995), které důkladně seznamují s jednotlivými prameny, s jejich interpretací a nastiňují mnohé problémy, na které badatel může narazit.

Další významnou literaturou pro mne byly publikace zabývající se průmyslovými objekty včetně jejich architektonického provedení. Mezi tyto patří již zmíněné *Industriál Libereckého kraje* a *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, sborník *Průmyslové dědictví*, publikace *Industriál-paměť-východiska* od Evy Dvořákové, Benjamina Fragnera a Tomáše Šenbergera atd.

3 Vznik, vývoj a zánik firmy

Firma Josef Zimmermann, která během svého největšího rozmachu nesla jméno Josef Zimmermann K. k. priv. Feintuch- & Schafwollwaaren Fabrik,⁴ byla založena v roce 1857 podnikatelem Josefem Zimmermannem, a jak je patrné již z názvu, zabývala se výrobou jemných suken a vlněného zboží. Tomuto textilnímu odvětví se věnovala po celou dobu své existence, tedy vyjma válečného období druhé světové války. Změna nastala až po znárodnění, kdy továrna změnila několikrát nejen držitele, ale také svůj výrobní program. Textilní výroba však byla zachována až do konce 20. století.

Hlavním sídlem firmy Josef Zimmermann byla obec Stráž nad Nisou, kde dodnes stojí komplex továrních objektů. Název obce Stráž nad Nisou ale vznikl až v roce 1947, předtím byla obec známá jako Starý Habendorf, německy Althabendorf (nebo též Alt-Habendorf). V roce 1914 byla osada Althabendorf sloučena se sousední osadou Nový Habendorf, založenou pod jménem Neuhabendorf (Neu-Habendorf).⁵ Tovární areál se rozkládal na katastrálním území obou těchto původních osad.

3.1 Před příchodem Josefa Zimmermanna

Firma Josefa Zimmermanna však nebyla prvním industriálním podnikem v dnešní Stráži nad Nisou, navázala totiž koupí již stojících továrních objektů na zdejší předešlé podnikání, a to na manufakturu, jež byla prvotní nejen v dnešní Stráži nad Nisou, ale vůbec v údolí Černé Nisy.⁶

Tuto manufakturu založil v roce 1793 Johann Georg Berger,⁷ obchodník rakouského původu, tím, že 4. 2. toho roku odkoupil od rodu Clam-Gallasů zanedbaný objekt valchy a bělidla (tehdy č. p. 1 Nový Habendorf, později č. p. 201 Stráž nad

⁴ Jos. Zimmermann K. k. priv. Feintuch- & Schafwollwaaren-Fabrik: Alt-Habendorf, in: *Gross-Industrie Österreichs: Festgabe zum glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. Band 4*, Wien, Leopold Weiss 1898 (dále jen Jos. Zimmermann, *GIO*), s. 141.

⁵ KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 7. díl, Str-U*, 1. vyd. Praha, Libri 2008, ISBN 978-80-7277-041-0 (dále jen KUČA, *Města*), s. 92–93.

⁶ BLÁHA, Jaroslav: *Stráž nad Nisou 1469–1969*, Stráž nad Nisou, Místní národní výbor 1969 (dále jen BLÁHA, *Stráž n. N.*), s. 8.

⁷ Johann Georg Berger (* 15. 4. 1793 v Ladendorfu v Dolních Rakousích) podnikal nejdříve v Praze, kde provozoval obchod s tkaninami, v roce 1775 se však přestěhoval do Liberce, kde začal záhy opět podnikat v obchodu s plátnem. Tímto získal kapitál k dalšímu podnikání. (*HIP I.*, s. 43.)

Nisou) nalézající se mezi Starým a Novým Habendorfem.⁸ Napomohly tomu zřejmě příznivé okolnosti v podobě pozitivního přístupu vrchnosti, jelikož již hrabě Kristián Filip Clam-Gallas při parcelaci habendorfských pozemků měl zájem na tom, aby se komerční bělidlo, které v té době chátralo, dostalo do rukou nového majitele.⁹

Tak se také stalo, a jakmile Berger dostal objekt valchy a bělidla i s přidruženými budovami do svého vlastnictví, za „obrovské náklady“¹⁰ je obnovil a objekty ještě rozšířil o tiskárnu plátna. Mezi původní vybavení valchy a bělidla patřily měděné kotle, kádě a další pomůcky a zařízení.¹¹ Tímto se však Johann Georg Berger stal nejen obchodníkem, ale také výrobcem, což jej dostalo do konfliktu s cechy, které činnost tohoto „necechovního cizince“¹² považovaly za domnělý zásah do jejich výsostného práva.

Bergerovi se však dařilo i přes odpor cechů, např. soukeníků, postřihovačů, úpravníků (Tuchbereiter) a barvířů. Dne 1. 10. 1794 získal Berger od vrchnosti další pozemky.¹³ Firma pak představila „tak přepychové bělidlo, že lepší nebylo ani v Sasku nebo ve Slezsku,“¹⁴ a podnik rostl. Guberniální nařízení (Gubernialerlaß) z 23. 6. 1796 povolilo Bergerův obchod (Handlungshause) i s nově opatřenou barevnou (Schönfärberei), jejíž stavba měla být co nevidět dokončena.¹⁵ Tímto byla Bergerova výrobní činnost povolena.

Berger zatím představoval svůj obchod v Liberci (č. p. 15–V) na výrobní provozovnu. S tím souviselo také zřízení apretury a postřihovny. Tyto inovace se Bergerovi vyplatily a v podnikání ve výrobním odvětví se prosadil stejně dobře jako v obchodu. Brzy zaměstnával „významný počet lidí.“¹⁶

⁸ RESSEL, Anton Franz: *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Band 1.*, Reichenberg, Verlag der Lehrervereine des Stadt- und Landbezirkes 1903–1904 (dále jen RESSEL, *Heimatkunde I.*), s. 269.

⁹ HALLWICH, Hermann: *Reichenberg und Umgebung: Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, Reichenberg, Franz Jannasch 1874 (dále jen HALLWICH, *Reichenberg*), s. 479.

¹⁰ RESSEL, *Heimatkunde I.*, s. 269.

¹¹ RESSEL, Anton Franz: *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Band 2.*, Reichenberg, Verlag der Lehrervereine des Stadt- und Landbezirkes 1903–1905 (dále jen RESSEL, *Heimatkunde II.*), s. 216.

¹² HALLWICH, *Reichenberg*, s. 480.

¹³ RESSEL, *Heimatkunde II.*, s. 216.

¹⁴ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 480.

¹⁵ RESSEL, *Heimatkunde I.*, s. 270.

¹⁶ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 483.

Spory s cechy se tím ale ještě více vyhrotily, a tak se Berger rozhodl usilovat o získání „*Tuchfabriks-privilegium in der Stadt Reichenberg*“. Toto privilegium, „*keré se udělovalo jen podnikům, které byly již v provozu, prokázaly svoji životaschopnost a jejichž majitelé si tím také získali zásluhy o rozvoj národního hospodářství monarchie*“,¹⁷ sebou neslo jisté výhody oproti cechům a bylo velice významné. Mezi tyto výhody patřila nejvyšší státní ochrana, možnost zřízení skladů a faktorí ve všech hlavních městech provincií habsburské monarchie, ochrana před ubytováním vojska v prostorách výroben a rekrutováním vyučených pracovníků a samozřejmě také nezávislost na cechu, což platilo též v případě přípravy učňů na jejich budoucí povolání.¹⁸

Toto privilegium nakonec Berger získal. Stalo se tak na základě znaleckého posudku a výsledků komise, jež byla vyslána do Liberce, aby vše prošetřila a navštívila Bergerův obchod a provozovnu.¹⁹ Dne 6. 11. 1798 z rozhodnutí úřadu c. k. dvorské komory (k. k. Hofkammeramt)²⁰ Bergerův podnik ztratil oficiálně manufakturní charakter, jelikož továrna získala znak císařského orla a ve svém názvu mohla uvádět označení c. k. privilegovaná továrna na sukna²¹ a mohla takto označovat i své zboží. Toto mimo jiné znamenalo Bergerovo vítězství nad stále více zaostalými a zkostnatělými cechy.

Udělení privilegia bylo velice důležité pro rostoucí podnik a jeho prestiž. Liberecká provozovna však již nestačila novým podnikatelským záměrům jak prostorově, tak ani reprezentativně. Důležitým indikátorem prosperity podniku byly totiž právě tovární budovy. Celkově by se dalo říci, že užitkové stavby a reprezentativní budovy měly k sobě blízko, zvláště v první polovině 19. století,²² a proto bylo v Bergerově zájmu, aby objekty v jeho vlastnictví působily co nejlépe.

¹⁷ SMUTNÝ, Bohumír: Zemská tovární oprávnění (privilegia), in: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš, et. al.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku II.*, Ostrava, Ostravská univerzita 2010, ISBN 978-80-7368-845-5 (dále jen SMUTNÝ, *Zemská tovární oprávnění*), s. 27.

¹⁸ SMUTNÝ, *Zemská tovární oprávnění*, s. 27.

¹⁹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

²⁰ Udělení privilegia dvorskou komorou ve Vídni by znamenalo, že zemské gubernium Bergerovou žádost zamítlo a Berger se obrátil na dvorskou komoru jako na odvolací instanci.

²¹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

²² VYBÍRAL, Jindřich: Inženýrská architektura a užitkové stavby klasicismu, In: BLAŽÍČKOVÁ–HOROVÁ, Naděžda, et al.: *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890. III/1*, 1. vyd. Praha, Academia 2001, ISBN 80-200-0735-0, str. 61.

Ideálními pro výstavbu nových objektů se jevíly právě Starý a Nový Habendorf, kde již konec konců měla firma své provozovny a kde bylo možné vybudovat zcela nové tovární budovy. Berger se dohodl s vrchností na koupi dalších pozemků, ač to již nebylo zcela v souladu s přáním vrchnosti, o čemž svědčí podmínka vrchnosti z 18. 9. 1800: nově vzniklá valcha na sukna bude sloužit pouze pro jejich upravovaná sukna.²³ Přikoupené pozemky ležely na území Starého Habendorfu a zmíněná valcha na sukna skutečně vznikla, a to již v roce 1800.²⁴

Podniku rozšíření velmi prospělo, ač to znamenalo další investice. To však Bergera nezastavilo. Aspoň částečným ulehčením od velkých výdajů mohlo být snížení ročního nájmu z valchy plátna a bělidla ze 100 fl na 50 fl, ke kterému došlo v roce 1800.²⁵

K dalšímu rozšíření počtu provozoven došlo v roce 1801, kdy dne 5. 11. koupil Berger spolu se svým společníkem a zetěm, Ferdinandem Römheldem,²⁶ od hraběte Clam-Gallase ještě další objekt, a to budovu statku ve Starém Habendorfu (č. p. 30).²⁷ Tato budova statku, nová valcha ve Starém Habendorfu společně s valchou, bělidlem a tiskárnou v Novém Habendorfu se staly základem c. k. privilegované továrny na vlněná sukna. A to nebylo všechno, jelikož Berger dostal ke zřízení továrny mnoho výhod, jako například výčep piva a kořalky pro tovární personál.²⁸ Vodní zařízení, jež bylo základem pro fungování podniku, však musel nový majitel udržovat sám.

V této fázi již mohl Berger přesunout svůj podnik do Starého a Nového Habendorfu. Jelikož však ne všechny objekty byly nově postaveny a stejně tak ne všechny sloužily původně textilní výrobě (v č. p. 30 ve Starém Habendorfu se nacházela sýpka, ovčín, ratejna, pivnice a kořalna),²⁹ muselo dojít k jejich přestavbám a celkově k jejich úpravě k novému využití. K tomu patřila též instalace přadláckých a postřihovacích strojů a později také tkalcovských stavů.

²³ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 489.

²⁴ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

²⁵ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 216

²⁶ Ferdinand Römheld, * neznámé, † 1830 v Litvinově (Oberleutensdorf). (*HIP I.*, s. 396–397)

²⁷ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 489.

²⁸ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 216.

²⁹ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 8.

Liberecké provozovny byly přestěhovány na území dnešní Stráže nad Nisou včetně nejrůznějšího vybavení a 32 tkalcovských stavů „nejnovější konstrukce.“³⁰ Podnik následovali do nového působiště také někteří mistři a další pracovníci. V Liberci zůstaly jen kanceláře, tiskárna³¹ a obchodní provozy.³²

V roce 1802 se nalézaly v č. p. 1 a 2 ve Starém Habendorfu valcha, barvírna kombinovaná s prádelnou a vodní díla (Wasserwerk). Budova bývalého statku č. p. 30 ve Starém Habendorfu byla upravena na velkou prádelnu, střižnu a tkalcovnu s 32 tkalcovskými stavy.³³

Jak již bylo zmíněno, vybavení provozoven bylo dovezeno z Liberce. Vedle tohoto vybavení byly však Ferdinandem Römheldem nakoupeny a dovezeny do Starého a Nového Habendorfu z Nizozemí mezi léty 1800–1803 první postřihovací (Schermaschinen) a přadlácké (Spinnmaschinen) stroje a poté následoval první mykací stroj (Schafwollkrepeln) na vlnu.³⁴

Kromě strojového zařízení pro úpravu vlny a vlněných výrobků byla nově vybavena i barvírna. V roce 1804 byl instalován první parní kotel, díky kterému byl zlepšen proces barvení.³⁵ Instalace strojů proběhla v roce 1808.³⁶

V roce 1810 byla instalována další, velice významná novinka ve strojním vybavení, a to Kayův vynález, tkací stav s létajícím člunkem.³⁷ Dle F. A. Ressela se právě odtud později vynález šířil do ostatních výroben na území Čech.³⁸

Berger byl ve svém podnikání tak úspěšný, že se rozhodl své podnikání rozšířit o další továrnu na sukna. Vybral si k tomu město, které mu poskytlo útočiště v jeho obchodních začátcích, a to Prahu. Zde také 17. 2. 1810 zemřel ve svých 71 letech.³⁹

³⁰ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 8.

³¹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

³² BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 8.

³³ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 490.

³⁴ Tamtéž, s. 490.

³⁵ Někde uváděn jako parní stroj (př: RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270; GRÄNZER, Randolph: *Reichenberg: Stadt und Land im Neissetal: Ein Heimatbuch*, Augsburg, Heimatkreis Reichenberg 1974, s. 361).

³⁶ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 141.

³⁷ Vynalezen 1733, patentován 1738, dovršil vývoj ručních stavů a stal se předpokladem pro vývoj mechanického tkacího stavu.

³⁸ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

³⁹ J. G. Berger byl pohřben o 4 dny později na hřbitově ve Starém Habendorfu.

Berger zanechal svůj majetek své ženě Anně a devíti dětem s podmínkou, že musí pokračovat v podnikání až do konce roku 1817,⁴⁰ což se také stalo. Na konci července roku 1818 pak převzali firmu nejstarší synové Bergera Georg a Ferdinand.⁴¹ Firmu převzali od svých sourozenců jako svůj výhradní majetek,⁴² do něhož spadal obchodní dům v Liberci č. p. 15–V, v Novém Habendorfu se jednalo o budovu č. p. 1, o provozy bělidla a valchy s veškerým vybavením, tedy vyjma „parního stroje“, a ve Starém Habendorfu se jednalo o budovy náležící továrně, barvírnu s prádelnou, kůlnu (Holzschupfen), sklep (Keller) a valchu, spolu se všemi příslušnými poli a loukami, opět s výjimkou „parního stroje“ v barvírně.⁴³

Ještě toho roku se však bývalý Bergerův společník, Ferdinand Römheld, s novými výhradními majiteli továrny neshodl a kvůli mnoha sporům z podniku odešel.⁴⁴ To znamenalo obrovskou ztrátu pro podnik, jelikož Römheld byl jako Bergerův společník zkušeným obchodníkem a ve vedení firmy působil dlouho. Firma začala upadat a od roku 1826 postupně přestávaly pracovat jednotlivé provozy.⁴⁵

Dne 3. 4. 1839 přešla část vlastnictví firmy (č. p. 1 a 2 ve Starém Habendorfu a č. p. 1 v Novém Habendorfu) na Stefana Königa, který zde provozoval také výrobu sukna.⁴⁶ Výrobu obnovil již 1. 1. 1839.

Stefan König však nebyl jediný člověk s podnikatelským záměrem, který projevil o ladem ležící areál zájem. Tovární komplex byl totiž 10. 9. 1838 pronajat Josefu a Antonínu Sachersovi. Pronájem měl trvat po dobu tří let. Königovým zakoupením budov se však tento pronájem zrušil.⁴⁷

Jak již bylo zmíněno, König získal pouze část majetku firmy Berger & Co. Zbývající část byla stále v rukou bratří Bergerových. Dne 19. 1. 1842 však zemřel jeden z bratrů, Ferdinand Berger, a celý zbývající majetek přešel dle pozůstalostního jednání z 31. 12. 1842 na Georga Bergera.

⁴⁰ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

⁴¹ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 509.

⁴² Anna Bergerová zemřela dne 29. 5. 1816.

⁴³ HALLWICH, *Reichenberg*, s. 509, poznámka pod čarou č. 22.

⁴⁴ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 141.

⁴⁷ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

V té době byly budovy č. p. 30 ve Starém Habendorfu a obchod v Liberci č. p. 15–V opuštěné a budova ve Starém Habendorfu zřejmě v havarijním stavu.⁴⁸ I to mohl být jeden z důvodů k jejich prodeji.

V případě liberecké stavby č. p. 15–V, která se nalézá na strategicky velmi zajímavém místě, došlo k prodeji dne 17. 3. 1846 a kupcem byla firma Josef Herzig a synové.⁴⁹ Tato firma, jež zde pokračovala v textilní výrobě, však v roce 1866 budovu prodala. Tento rok znamenal konec textilní výroby v prostorách „*Bergerova domu*“,“⁵⁰ jelikož se objekt stal majetkem tiskařské firmy Bratří Stiepelů.⁵¹

V případě Starého Habendorfu č. p. 30⁵² došlo k prodeji 23. 5. 1854, přičemž přešla na libereckého zednického mistra Jakuba Wörfela,⁵³ který ji načas pronajal Moritzi Saarovi. Pak byla budova opuštěna a stala se pouze součástí dědických řízení.⁵⁴

3.2 Nástup Josefa Zimmermanna

V roce 1857 si pronajal část majetku Stefana Königa Josef Zimmermann. Zřejmě se však zpočátku jednalo jen o budovu č. p. 1 a 2 ve Starém Habendorfu, samozřejmě s přidruženými doprovodnými a pomocnými objekty, mezi které mohly patřit například kůlny na dříví, sklady na surový materiál a hotové zboží, zámečnické a truhlářské dílny, stáj, případě prostory pro další výrobní procesy. Nechyběla však ani energetická jednotka.

Josef Zimmermann byl synem soukeníka z Hodkovic nad Mohelkou.⁵⁵ Měl tedy již zřejmě zkušenosti s výrobou sukna. Pronájmem továrních objektů však nezačala jeho podnikatelská činnost. K jeho první zkušenosti s podnikáním došlo již dříve. Společně se svým bratrem, Franzem Zimmermannem, vyráběli od roku 1847 v Jablonci nad

⁴⁸ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

⁴⁹ Firma Josef Herzig a synové se zabývala zpracováním bavlny a vznikla v roce 1831 v osadě Neuwald, dnešní Jablonec nad Nisou-Proseč nad Nisou, Prosečská ulice č. p. 273.

⁵⁰ BERAN, Pavel: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II. díl, H-O*, 1. vyd. Praha, Libri 2002, ISBN 80-7277-044-6, s. 356–357.

⁵¹ Firma Bratří Stiepelové, k. s., knihtisk a kamenotisk, byla založena v roce 1857. Sídli od roku 1866 v dnešní ulici 8. března a U tiskárny, Liberec V-Kristiánov, č. p. 160.

⁵² Státní okresní archiv Liberec (dále jen SOKA Liberec), fond Archiv obce Stráž nad Nisou (dále AO S. n. N), inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 25.

⁵³ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

⁵⁴ Po smrti Wörfela v roce 1883 přešla budova na Adolfa Guba a po jeho smrti 11. 8. 1891 do rukou jeho dětí.

⁵⁵ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 141.

Nisou sukno.⁵⁶ Z neznámých důvodů se však bratři po krátkém společném působení rozešli.

Rozvoji podnikatelské činnosti Josefa Zimmermanna, ale i dalších podnikatelů, napomohla změna hospodářské situace a pomalé prosazování liberalismu. V 50. letech 19. století byla snížena cla, došlo ke zrušení většiny dovozních a vývozních omezení,⁵⁷ vznikaly obchodní a živnostenské komory a byla zde též snaha kodifikovat obchodní a živnostenské právo, která vyústila ve vznik nového Živnostenského řádu a krátce poté ve vznik Všeobecného obchodního zákoníku.

Po skromném začátku, kdy měla firma Zimmermann tovární budovy pouze v pronájmu, dovedl Josef Zimmermann díky svým schopnostem a samozřejmě také díky novým možnostem v podnikání svoji firmu k prosperitě. Díky tomu získal kapitál a mohl zakoupit od Stefana Königa v roce 1873⁵⁸ areál továrny, ve kterém již léta působil, včetně budovy č. p. 1 v Novém Habendorfu.⁵⁹ Takto učinil v době, kdy krach akcí na vídeňské burze odstartoval v monarchii hospodářskou krizi.

3.3 Působení Josefa Zimmermanna

Josef Zimmermann byl moderním podnikatelem své doby. Stejně jako jeho tehdy již slavný předchůdce J. G. Berger využíval moderních technologických, technických i stavebních inovací. Jeho podnikání také napomohlo postavení železniční stanice v dnešní Stráži nad Nisou v roce 1875.⁶⁰ Starý Habendorf protínala nová trať, jež vedla z Liberce do Seidenbergu (Zawidów) a postavila ji společnost Jihoseveroněmecká spojovací dráha (Südorddeutsche Verbindungsbahn). Železnice velmi usnadnila dovoz surovin a export výrobků.

Snad také díky tomu dodával podnik, který proslul výrobou jemných černých suken, své výrobky nejen do Rakouska a pozdějšího Rakouska-Uherska, ale později, za působení jeho syna Karla Zimmermanna, také do Turecka, tedy do Osmanské říše, Egypta, Orientu atd.

⁵⁶ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 141.

⁵⁷ JAKUBEC, Ivan: *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848–1992*, 1. vyd. Praha, Oeconomica 2008, ISBN 978-80-245-1450-5 (dále jen JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*), s. 19.

⁵⁸ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

⁵⁹ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

⁶⁰ KUČA, *Města*, s. 94.

O kvalitě výrobků firmy Josef Zimmermann svědčí získané medaile. První medaile byla stříbrná a firma ji obdržela na Světové výstavě v Paříži v roce 1878 a druhá, opět stříbrná, byla z Rakousko-Uherské výstavy v Terstu z roku 1882.⁶¹ Znakem dobré firmy a kvality jejích výrobků však nebyly jen medaile, ale hlavně míra odbytu jejích produktů a množství firemních odběratelů.

O významu firmy svědčí též návštěvy mocensky vysoce postavených lidí. Dne 22. 3. 1878 navštívil továrnu císařův bratr Karel Ludvík⁶² a po jeho návštěvě získala firma Zimmermann v následujícím roce, přesně 2. 12. 1879, privilegium „k. k.“,⁶³ což by mohlo znamenat, že se firma stala dvorním dodavatelem, jak je někdy uváděno v literatuře.

I v dalších letech navštívilo továrnu několik významných lidí. Například dne 3. 8. 1881 navštívil tovární areál tehdejší ministr obchodu Felix Pino von Friedenthal⁶⁴ a 3. 7. 1890⁶⁵ byla továrna navštívena dalším ministrem obchodu Olivierem Bacquehem.⁶⁶ V roce 1902⁶⁷ navštívil tovární areál ministr obchodu Guido von Call.⁶⁸ Nejvýznamnější návštěvník se však měl teprve objevit.

Tím nebyl nikdo jiný než císař František Josef I.⁶⁹ Panovník přijel v červnu roku 1906 do Liberce, aby zde navštívil Výstavu českých Němců (Deutschböhmisches Ausstellung), která se zde konala již měsíc, konkrétně od 17. 5. 1906 do 30. 9. 1906. Při této příležitosti se panovník podíval do několika měst a taktéž do tamějších továrních objektů. Samozřejmě také přijal hold od zdejšího obyvatelstva.

Do dnešní Stráže nad Nisou zavítal v podvečer 23. 6. 1906. Jelikož jedním z nejpříhodnějších prostor, kde se mohl shromáždit velký počet lidí, byla zahrada vedle továrního areálu, konal se hold císaři právě tam. Tyto pozemky náležely rodině

⁶¹ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

⁶² Karl Ludwig Joseph Maria Rakousko-Uherský, * 30. 7. 1833 ve Vídni, † 19. 5. 1896 ve Vídni, rakouský arcivévoda. (*OBL*)

⁶³ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

⁶⁴ Felix Pino von Friedenthal, * 14. října 1825 ve Vídni, † 14. dubna 1906 v Sankt Ruprecht, v období 14. ledna 1881 – 16. března 1886 ministr obchodu Předlitavska. (*OBL*)

⁶⁵ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

⁶⁶ Olivier Marquis de Bacquehem, * 25. srpna 1847 v Opavě, † 22. dubna 1917 ve Vídni, v letech 1886–1893 ministr obchodu Předlitavska, poté 1893–1895 ministr vnitra Předlitavska. (*OBL*)

⁶⁷ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 218.

⁶⁸ Guido Freiherr von Call zu Rosenberg und Kulmbach, * 6. září 1849 v Terstu, † 12. května 1927 ve Štýrském Hradci, v letech 1900–1905 ministr obchodu Předlitavska. (*OBL*)

⁶⁹ František Josef I., * 18. 8. 1830 ve Vídni, † 21. 11. 1916 ve Vídni. (*OBL*)

Zimmermannových. Tovární budovy i prostor továrního dvora, kam monarcha přijel, byly k této příležitosti nazdobeny.⁷⁰

Podnik, který monarcha spatřil, se nesoustředil pouze na výrobu jednoho typu produktů, ale byl vybudován jako čtyřstupňový, tzn., že zpracovával vlnu ze surového stavu až po hotová sukna.⁷¹ Prováděly se zde tedy veškeré úkony potřebné pro zpracování a úpravu surové vlny, výrobu vlněné příze, například pomocí mykání nebo česání, tkaní soukenných látek z těchto přízí a jejich následnou úpravu, ke které patřilo valchování, postřihování, česání, dekatování nebo lisování. Bylo tedy nutné zajistit všechny typy provozů, dle potřeby firmy je rozšiřovat a vybavovat potřebným, nejlépe nejmodernějším strojním vybavením.

Když v roce 1873 získal Josef Zimmermann koupí továrnu ve Starém Habendorfu a č. p. 1 v Novém Habendorfu do svého vlastnictví, neměl ani zdaleka vyhráno. Od této chvíle byl podnik díky přestavbám starých budov a novostavbám – strojovny, barevny, budovy s šedovou střechou a kotelny neustále zvětšován a modernizován novým strojním vybavením.⁷²

Josef Zimmermann však kromě továrního areálu ve Stráži nad Nisou investoval také do jiných objektů. V roce 1881 zakoupil například objekt zkrachovalé továrny v Růžodole (tvz. Grundfabrik⁷³ č. p. 29),⁷⁴ který vlastnil až do své smrti v roce 1891 spolu se svým synem Karlem. Ten jej v roce 1894 odprodal.⁷⁵

⁷⁰ SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 56.

⁷¹ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 8.

⁷² Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

⁷³ Tuto továrnu začal stavět Josef Ginzel, později zde byla přádelna, která však následkem krize v roce 1880 zkrachovala. Od Zimmermannů pak koupil továrnu Gustav. W. Hoffmann, který zde zavedl spřádání vigoňové příze. V roce 1945 továrna vyhořela do základů. Více KARPÁŠ, Roman, et al.: *Kniha o Liberci*, 2. dopl. a rozš. vyd. Liberec, Dialog 2004, ISBN 80-86761-13-4 (dále jen KARPÁŠ, *Kniha o Liberci*), s. 98.

⁷⁴ BAIER, Benjamin: *Lebensbilder aus der Heimat*, Friedland, Druck von Franz Riemer 1907, (dále jen BAIER, *Lebensbilder*), s. 211.

⁷⁵ LUG, Viktor: *Reichenberg*, Reichenberg, Verlag des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues 1940, s. 354.

3.4 Působení Karla Zimmermanna

V roce 1891 převzal firmu Josefův syn Karl Zimmermann, který vedl podnik v otcových šlépějích. Kromě domácího trhu se však Karl pokoušel získat i některé zahraniční trhy, což se mu zdařilo v případě podunajských zemí, Osmanské říše a Egypta.

Za působení Karla Zimmermanna však postihlo firmu několik živelných pohrom.⁷⁶ V červenci roku 1897 se rozvodnila Lužická a Černá Nisa a Stráž nad Nisou byla zasažena povodní, která překonala všechna technická protipovodňová opatření. Jelikož tovární provoz byl situován kvůli pohonu a užitkové vodě na břehu Černé Nisy, zasáhla voda taktéž níže položené části Zimmermannovy továrny, kde způsobila rozsáhlé škody. Vybavení továrny bylo silně poškozeno.⁷⁷ Podobně byly zasaženy i další továrny ve Starém Habendorfu, jako například továrna Eduarda Hoffmanna⁷⁸ a mnoho dílen menších živnostníků.⁷⁹ O tom, jak se firma vzpamatovala z neštěstí a jak rozsáhlé byly provedené opravy, se však již prameny nezmiňují. Karla Zimmermanna a další továrníky však tato událost podnítila k založení Vodního družstva, o kterém bude pojednáno níže.

Na přelomu 19. a 20. století zaměstnávala firma na 250 dělníků (Arbeiter)⁸⁰ a co se hlavních výrobních provozů týče, byla zde tkalcovna jemného sukna, přádelna mykané příze, barvírna a apretura.⁸¹ V této době bylo upuštěno od ručního tkaní a budova, jejíž prostory byly k tomuto účelu využívány, byla přestavěna na ubytovnu pro zaměstnance.⁸²

Jak již bylo řečeno, provoz v továrně zahrnoval vše potřebné pro výrobu sukna a jeho úpravu. Podnik vyráběl různé typy černého soukenného zboží (jako například jemnou látku z nejjemnější ovčí vlny zvanou pervián (Peruvienne), doskin (Doskin) dále pak silná vlněná sukna (Palmerstone), sukna vhodná na pláště (Coachmen),

⁷⁶ Za působení Josefa Zimmermanna došlo zřejmě také k povodni a to v roce 1888. Tato povodeň zapříčinila založení prvního, jen krátce existujícího družstva pro regulaci Černé Nisy a ochranu jejího údolí. O této povodni nám však prameny informace neposkytují.

⁷⁷ SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 53.

⁷⁸ Firma Eduard Hoffmann, přádelna mykané příze, působila v č. p. 118. Více RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 220.

⁷⁹ STOLLOVSKY, Marcell – STRACHE, Ferdinand: *Die Hochwasser-Katastrophe vom 30. und 31. Juli 1897 im Gebiete des Iser- und Riesengebirges etc.*, Reichenberg, Gebr. Stiepel 1897, s. 36–37.

⁸⁰ Jos. Zimmermann, *GIO*, 142.

⁸¹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

⁸² Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

vojenské zboží (Militärtuche) jako jsou trikoty (Trikots), barvený pervián (Farben-Peruvienne), sukna (Tuche), (Condore), česanou přízi (Strichkammgarne) a exportní věci pro Orient.

Pro zaměstnance měla firma vlastní závodní zdravotní pojišťovnu (Betriebskrankencasse).⁸³ U příležitosti padesátiletého výročí vlády císaře Františka Josefa I., tedy v roce 1898, vybudovala společnost nadaci pro pracovníky o hodnotě 20 000 korun. V prvním desetiletí 20. století zaměstnávala firma dle kronikáře kolem 400 dělníků (Arbeiter).⁸⁴ Firma vlastnila sklady v Brně a ve Vídni a měla své obchodní zástupce v Soluni, Konstantinopoli, Aleppu⁸⁵ a v Hamburku.

Jak již bylo zmíněno, v roce 1906 přivítala továrna nejvýznamnější návštěvu, a to samotného císaře Františka Josefa v doprovodu jeho synovce Ferdinanda Karla⁸⁶ a zemského místodržícího v Čechách, hraběte Coudenhova.⁸⁷ Tato návštěva svědčila o významném postavení firmy Josef Zimmermann v rámci obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci, jelikož císařem navštívených továren nebylo mnoho.

K další modernizaci továrního areálu ve Starém Habendorfu došlo v roce 1910, kdy byla započata stavba dvoupatrové budovy přádelny.⁸⁸ Tato třípodlažní víceúčelová etážová budova měla železobetonovou konstrukci. I zde je tedy patrná snaha majitelů firmy udržovat krok s tempem modernizace, jelikož užití železobetonu jako stavebního materiálu bylo přínosné hlavně z hlediska požární bezpečnosti a k jeho prosazení došlo kolem přelomu 19. a 20. století.⁸⁹

Tovární areál se v té době skládal z objektů strojovny, barvírny, víceúčelové haly s šedovou střechou, z jednoúčelové budovy kotelny, z prostory, kde probíhalo nopování (Noppsaal), z nové budovy přádelny a samozřejmě také z mnoha pomocných a doprovodných objektů.

⁸³ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

⁸⁴ SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 27.

⁸⁵ Město v dnešní Sýrii, tehdy součástí Osmanské říše.

⁸⁶ František Ferdinand Karel Ludvík Josef Maria arcivévoda Rakouský d'Este, * 18. prosince 1863 ve Štýrském Hradci, † 28. června 1914 v Sarajevu. (*OBL*)

⁸⁷ Karl Maria Coudenhove, * 8. února 1855 ve Vídni, † 9. února 1913 v Meranu, v letech 1896–1911 působil jako místodržící v Čechách. (*OBL*)

⁸⁸ SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 25.

⁸⁹ ŠENBERGER, Tomáš: Architektura industriálních staveb, In: Hlušíčková, Hana (ed.): *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl I. A–G*, Praha, Libri 2002, ISBN 80-7277-043-8, s. 21.

3.5 Firma Josef Zimmermann v době válečného hospodářství 1914–1918

V době první světové války byl chod firmy Zimmermann a provoz továrny poznamenán celkovou změnou hospodářské politiky státu. Snaha „válečné ekonomiky“ zvýšit centrální plánování a mobilizovat ekonomické zdroje, zasahovat do sféry distribuce výrobků a zásobování, zapojit civilní průmysl do zajišťování válečných potřeb⁹⁰ atd., postihla takřka veškeré podniky Předlitavska a Zalitavska, továrnu v dnešní Stráži nad Nisou nevyjímaje.

Vážným důsledkem války bylo ztížení možnosti nákupu surovin a zboží v zahraničí a odbytu produktů.⁹¹ Obchodování firmy bylo zřejmě postiženo také zpřetrháním některých mezinárodních vztahů vlivem připojování států k té či oné válčící straně. Tak tomu mohlo být například v případě Egypta, se kterým měla firma obchodní styky a který se během války stal britským protektorátem. Mnohem závažnější však byla blokáda Velké Británie, která v zásadě znemožnila dovoz surovin. Hlavně bavlnářský a vlnářský průmysl byl touto blokádou velmi poškozen.

V roce 1914 se však následky války zatím neprojevíly v takové míře. Firma měla v té době ještě k dispozici zásoby surovin a navíc snaha státu zapojit civilní podniky do válečného hospodářství zajistila firmě státní zakázky.

O tom svědčí též zápis z kroniky, který komentuje první rok války. Dle toho již v roce 1914 zasáhla Starý a Nový Habendorf nezaměstnanost, považovaná za jeden z důsledků války. Došlo ke vzniku obecního výboru na pomoc nezaměstnaným, který dle kroniky vybral ve sbírce 3 000 korun. Nezaměstnanost však dle tohoto zápisu nepostihla pracovníky habendorfské továrny. Firma Zimmermann zatím nemusela propouštět, jelikož se zabývala výrobou vojenských tkanin, a tak okamžitá finanční výpomoc zaměstnancům firmy nebyla, alespoň dle kronikáře, zatím nutná.⁹²

Textilní výroba tedy v továrních objektech neustala, jen se plně zaměřila na produkci jedné ze svých předválečných komodit, ve válečném období nejvíce

⁹⁰ JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*, s. 110–111.

⁹¹ Tamtéž, s. 111.

⁹² SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 90.

strategickou. Jestli však firma dosáhla válečné konjunktury, ke které došlo na přelomu roku 1914 a 1915,⁹³ lze jen těžko soudit.

Postupem času se však firma musela potýkat s nedostatkem surovin. V tomto případě se však nejednalo jen o suroviny potřebné pro výrobu samotnou, tedy o nejrůznější typy vlny, barviva atp., ale také o suroviny potřebné pro zachování chodu továrny, mezi kterými bylo asi nejdůležitější uhlí.

Zásobovací situace se všeobecně zhoršila na podzim roku 1916, v zimě 1916/1917 již byla velice vážná.⁹⁴ K tomu všemu se firma musela potýkat s nedostatkem pracovníků, jelikož část jejích dělníků musela narukovat.

Konkrétnější informace o tom, jak si firma vedla v dalších letech války, jestli přešla na výrobu z náhražkových surovin, zdali, popřípadě do jaké míry byla schopna produkce, nebo kolik zakázek dostala od liberecké vlnářské centrály, kterou řídil mnohem slavnější a úspěšnější konkurent Zimmermannů v oboru Theodor Liebieg, jsem v pramenech nenalezla.

3.6 Poválečná stabilizace firmy

Po válce se musela firma přizpůsobit mnoha změnám. Vznik Československé republiky znamenal rapidní zmenšení trhu. „*Monarchie poskytovala pro české (míněno teritoriálně) průmyslové výrobky i zemědělské produkty dostatečně velký vnitřní, vnitrostátní trh, chráněný cly před zahraniční konkurencí, dobré dopravní tepny, přístup k moři (Terst), možnost pronikání na Balkán a Blízký východ.*“⁹⁵

Rodina Zimmermannů využívala všech těchto výhod (nebo spíše samozřejmostí), které jim život v rámci monarchie poskytoval. Existence obchodních zástupců v řecké Soluni, osmanské Konstantinopoli a v té době též osmanském Aleppu to jen potvrzuje. Nyní však byla situace ohledně vývozu produktů do těchto států, ale také dovozu surovin, převážně vlny, zkomplikována celními hranicemi a celkově novou situací v těchto státech a oblastech.

⁹³ JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*, s. 112.

⁹⁴ Tamtéž, s. 113.

⁹⁵ Tamtéž, s. 118.

Během války též zřejmě došlo k tomu, že strojové vybavení postupně zastaralo. Předválečný a poválečný stav kapitálu firmy není znám, proto je těžké určit, jaké možnosti měla firma při poválečné obnově.

Z poválečného období se dochovaly materiály, které nám ukazují výši příjmů firmy Zimmermann. Vzhledem k tomu, že však nejsou známe pro toto období náklady firmy potřebné k jejímu fungování, nelze přesně říci, jak na tom firma skutečně byla. Pokud by bylo možné vycházet z daňových přiznání, mohli bychom říci, že v roce 1919 byly ještě zřejmě patrné následky války. Firma měla v roce 1919 příjem 230 179 Kč. Daň z příjmu činila 37 908 Kč, z čehož byla berní sazba 14 040 Kč a válečná přírážka byla 23 868 Kč.⁹⁶

Jak se zdá z dalšího daňového přiznání, v roce 1921 si již firma vedla pravděpodobně mnohem lépe, ač v tomto roce teprve docházelo ke stabilizaci koruny.⁹⁷ Příjem firmy se za tento rok vyšplhal na 1 388 479 Kč. Na dani z příjmu zaplatila firma Zimmermann 409 905 Kč, z čehož berní sazba byla 91 090 Kč a válečná přírážka byla 318 815 Kč.⁹⁸

Jistý úpadek, alespoň co se výše příjmu týče, nastal v roce 1924, kdy příjem firmy činil 794 988 Kč, daň z příjmu byla splacena v sumě 201 084 Kč, z čehož byla sazba berní 51 560 Kč a válečná přírážka 149 524 Kč.⁹⁹ Celkově je však možné na základě těchto pramenů daňového charakteru soudit, že se firmě Josef Zimmermann podařilo překonat poválečné potíže a dosáhla stabilizace. Tomu nahrávají také možné plány na úpravu kanalizace v barevně.¹⁰⁰

Podobný vývoj je zaznamenán také u jiných, i netextilních firem. V roce 1924 totiž celkově průmyslová výroba a obchod překonaly předválečný stav.¹⁰¹ Faktem však zůstává, že mnoho hlavně menších firem poválečnou krizi nepřekonalo. Firma

⁹⁶ Státní okresní archiv Liberec (dále jen SOkA Liberec), fond Jan Liebieg a spol. Liberec (dále JLaS), kart. 163, desky Einkommensteuer 1919–1926, Zahlungsauftrag nr. 1 über die Einkommensteuer f. das Jahr 1919 z 25. 4. 1922.

⁹⁷ JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*, s. 126.

⁹⁸ SOkA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Einkommensteuer 1919–1926, Zahlungsauftrag nr. 44 über die Einkommensteuer f. das Jahr 1921 z 25. 4. 1922.

⁹⁹ SOkA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Einkommensteuer 1919–1926, Zahlungsauftrag nr. 138 über die Einkommensteuer f. das Jahr 1924 z 28. 6. 1926.

¹⁰⁰ Státní oblastní archiv Litoměřice, pracoviště Most-Dělnická, (dále jen SOA Litoměřice, p. Most), fond Josef Zimmermann, tkalcovna, Stráž nad Nisou (dále JZ), číslo listu NAD: 428, inv. č. 2, kart. 1, plány.

¹⁰¹ JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*, s. 127.

Zimmermann, ač počtem zaměstnanců i provozoven nepatřila ani zdaleka mezi největší firmy v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Liberci, však krizi přečkala.

3.7 Úmrtí Karla Zimmermanna

V roce 1924 nebyly některé dokumenty určené pro firmu Zimmermann poštou doručeny, alespoň tomu nasvědčují dochované dokumenty. Například na platebních rozkazech na daň z příjmu na rok 1924 a 1925 nalezneme razítko „*ADRESÁT: nepřijal, neznámý, zemřel, odcestoval, nedostatečná, neexistuje.*”

Vysvětlením může být, že v témže roce ztratila firma svého dosavadního a jediného majitele a také ředitele, Karla Zimmermanna. Toto byla velice citelná ztráta, hlavně tak krátce poté, co firma dosáhla poválečné stabilizace. Poté vedla továrnu jeho manželka Helena se dvěma dcerami, s Nenny Ehingerovou¹⁰² a s Ilsou Langer-Schrollovou,¹⁰³ které se obě provdaly do rodin průmyslníků.

Změna nastala nejen ve vedení firmy, ale přirozeně také v majetkovém držení. Továrna č. p. 1 ve Starém Habendorfu a obytný dům č. p. 201, zvaný „Könighaus“ ve Starém Habendorfu (na území bývalého Nového Habendorfu) přešly taktéž do vlastnictví Heleny Zimmermannové a jejích dcer.¹⁰⁴ Obdobně se tak jistě stalo také v případě liberecké rezidence rodiny Zimmermannů, alespoň to naznačují liberecké městské adresáře. Ač bývá u městských adresářů mezi sběrem informací a jejich vyhotovením určitá prodleva,¹⁰⁵ smrt Karla Zimmermanna byla tvůrci adresáře zachycena již následujícího roku. Jinak tomu bylo s majetkovým držením, jelikož mezi léty 1925–1930 nalezneme v kolonce majitel domu ještě „*Zimmermann Karl †*“,¹⁰⁶ až v roce 1931 je za majitelku označena Helena Zimmermannová.¹⁰⁷

¹⁰² V kronice chybně uvedeno Eichinger.

¹⁰³ V kronice uvedeno pouze příjmení Langer.

¹⁰⁴ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 151.

¹⁰⁵ POKLUDOVÁ, Andrea: Městské adresáře, in: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš, et al.: *Prameny k hospodářskému a sociálnímu dějinám novověku I.*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2008, ISBN 978-80-7368-585-0, s. 211.

¹⁰⁶ Například Státní okresní archiv Liberec (dále jen SOKA Liberec), *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1925*, s. 151 a 179. (dům 123-V stojí na rohu dvou ulic, proto jej nalezneme u ulice Bräuhofgasse a Schloßgasse)

¹⁰⁷ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1931*, s. 271, 304 a 620.

Na firemních listinách, daňových přiznáních a jiných dokumentech, například i v libereckých městských adresářích,¹⁰⁸ se setkáváme od této chvíle s označením firmy „*Verlassenschaft nach Herrn Carl Zimmermann von Niessenau, Althabendorf*“, které by bylo možné v tomto případě přeložit jako „*pozůstalé po Karlu Zimmermannovi z Nisy ze Starého Habendorfu*.“ S tímto označením se můžeme setkat také na místě podpisu majitele firmy, kde bylo vyhotoveno buď formou razítka, nebo rukou a doplněno podpisem, většinou Heleny Zimmermannové.¹⁰⁹

I přes úmrtí dlouholetého majitele firmy se však podniku zdá se dařilo dobře. Můžeme to vysledovat za pomoci dokladů o firemním příjmu. Příjem dosažený v roce 1925 se totiž rovnal 1 221 209 Kč. Daň z příjmu se vyšplhala na 343 919 Kč, z čehož byla berní sazba 80 370 Kč a válečná přírážka 263 549 Kč.¹¹⁰

3.8 Vznik komanditní společnosti

Ač, jak se zdá, úmrtí dlouholetého majitele firmy nevyvolalo krizi a firma si dokonce udržela stabilitu, byly nutné změny. Do této chvíle byla firma vedena fyzickou osobou pod jménem Josef Zimmermann. Po nástupu dědiček Karla Zimmermanna však bylo nutné vztahy mezi nimi upravit.

Tři majitelky měly na výběr mezi několika možnostmi. Mezi ty patřila veřejná obchodní společnost, kde by byl zisk rozdělován rovným dílem, každá ze společník by mohla jednat za společnost samostatně a za ztráty by všechny společníce ručily veškerým svým majetkem. Komanditní společnost byla alternativou, kdy by účastnice byly rozděleny do funkcí komplementářů a komanditistů (kdy komplementáři řídili společnost přímo a ručili celým svým majetkem a komanditisté měli spíše funkci dohlížitelů a ručili jen do výše svých nesplacených majetkových vkladů). Další možností byla akciová společnost, kdy by se kapitál firmy dělil na akcie, a společnost by byla řízena valnou hromadou akcionářů. Poslední možností byla společnost

¹⁰⁸ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1925*, s. 584, a *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1926*, s. 617. V obou případech napsáno v závorce v sekci Im Gerichtsbezirke Reichenberg, heslo Althabendorf.

¹⁰⁹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, různé materiály.

¹¹⁰ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Einkommensteuer 1919–1926, Platební rozkaz č. 179 na daň z příjmu na rok 1925 z 28. 6. 1926.

s ručením omezeným, kdy by společnice ručily do výše svého vkladu a společnost by měla své jednatele, valnou hromadu a popřípadě také dozorčí radu.¹¹¹

Výběr nakonec padl na komanditní společnost. Statut společnosti Josef Zimmermann byl změněn smlouvou uzavřenou 20. 12. 1925. Dne 1. 1. 1926 byla tedy společnost transformována do právnické osoby, konkrétně do komanditní společnosti. Helena Zimmermannová se stala komplementářkou ručící kapitálem v hodnotě 7 029 666,48 Kč,¹¹² v tehdejších dokumentech označovanou jako „persönlich haftende Gesellschafterin“, neboli jako osobně ručící společnice, obě dcery získaly funkce komanditistek s kapitálovými vklady. Kapitálový vklad každé činil 1 400 000 Kč.¹¹³ Čistý zisk se mezi tři obchodní společnice rozděloval následujícím způsobem: Helena Zimmermannová měla získat 52% a obě její dcery po 24%.¹¹⁴ Tuto změnu můžeme v libereckých městských adresářích vysledovat již v roce 1927.¹¹⁵

Z dochovaného spisového materiálu k roku 1926 vyplývá, že celkový hrubý zisk (Bruttogewinn) firmy se v době vzniku obchodní komanditní společnosti zřejmě rovnal 6 759 389,08 Kč.¹¹⁶ Bohužel do tohoto data chybí údaje pro komparaci.

Dne 18. 2. 1926 byla společnost zapsána do obchodního rejstříku jako firma „Josef Zimmermann“ a místem hlavního závodu byl uveden Starý Habendorf. V kolonce pro hlavní činnost podniku, s poznámkou „nyní“, bylo uvedeno: „*další provozování výroby zůstavitelem pod firmou Josef Zimmermann provozované a to: černých suken, perviánu, doskinu, česané přize (vedle toho ručně dopsáno „mikané“ přize), palmerstonu, látek na pláště, jakož i výroba zboží z ovčí vlny a vůbec textilního zboží, dále uzavírání všech právních jednání směřujících k dosažení a podporování tohoto cíle.*“ Dále zde byla informace o vzniku kapitálové komanditní společnosti a o

¹¹¹ Všechny tyto typy obchodních společností se objevují již od Všeobecného obchodního zákoníku, tedy až na společnost s ručením omezeným, která byla uzákoněna v roce 1906. Více v: JÁNOŠÍKOVÁ, Petra - KNOLL, Vilém: Kodifikace obchodního práva v 19. století, in: *Stát a právo v letech 1848–1918 ve středoevropském kontextu* [online], VOJÁČEK, Ladislav – SCHELLE, Karel (edd.), Bratislava, BVŠP 2007, s. 42–49. [vid. 10. 5. 2013], ISBN 978-80-969332-9-7, dostupné z: http://www.academia.edu/1494483/Kodifikace_obchodniho_prava_v_19._století.

¹¹² Státní okresní archiv Liberec (dále jen SOKA Liberec), fond Rodinný archiv Turnwaldů (dále RAT), číslo listu NAD: 867, inv. č. III/48, kart. 10, desky Jos. Zimmermann, Gebühr v. Gesellschaftsvertrage, Eröffnungs-Bilanz zum 1. 1. 1926.

¹¹³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Gesellschaftsvertrag z 20. 12. 1925, bod 4.

¹¹⁴ Tamtéž, bod 13.

¹¹⁵ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1927*, s. 664, v sekci Im Gerichtsbezirke Reichenberg, heslo Althabendorf.

¹¹⁶ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Einkommensteuer 1919–1926, poznámky předsedy komise pro daň z příjmu 5. 12. 1926.

výši vkladů jednotlivých účastnic. Zastupovací oprávnění měla ze tří společnic Helena Zimmermannová a to jako osobně ručící společnice.

Firma měla též určené své prokuristy a likvidátory – jako kolektivní prokuristé byli uvedeni ing. Hanuš Kuntner¹¹⁷ v Liberci a Robert Brosche ve Starém Habendorfu.¹¹⁸ Prokuristé byli pověřeni zastupovat tři společnice v obchodních a právních jednáních. Dalo by se říci, že měli jistou formu plné moci. Na úředních listinách je většinou poznáme podle razítka „ppa Josef Zimmermann“¹¹⁹ spolu s připojeným podpisem.

3.9 Firma Josef Zimmermann, k. s.¹²⁰

Dne 31. 12. 1927 byla provedena ve firmě Josef Zimmermann inventura. Podle té se nalézaly v továrním areálu ve Starém Habendorfu v jednotlivých budovách továrny tyto provozovny: strojovna (Maschinenhaus), trhárna (Reisserei), truhlářská dílna (Tischlerei), zámečnická dílna (Schlosserei), tkalcovna (Weberei), (Leimerei), barvírna (Färberei), přádelna (Spinnerei), sklad sukna (Tuchmagazin), čechrárna vlny (Wolferei), soukromá kancelář (Privatkontor), předsíň s telefonní kabinou (Vorzimmer und Telefonzelle), velká kancelář, kde se vyřizovaly účetnické a písařské práce (Grosses Komptoir, Buchhaltung und Schreibmaschinenstube), obchodní písárna s psacími stroji, čekárna (Wartezimmer), úložný prostor pro pomůcky (Vorratsraum für Utensilien), vzorkovna (Musterzimmer), malá kancelář (Kleines Komptoir), kancelář ing. Hanuše Kuntnera, postřihovna (Scheersaal), valcha s prostorem, kde probíhala karbonizace vlny (Walke & Carbonisierung), počesovna (Rauherei), prádelna (Wäscherei), lisovna (Presse), prostora, kde probíhalo nopování (Noppsaal), nová kotelna (Neues Kesselhaus), sklad příze (Garnmagazin), sklad vlny a česárna vlny (Wollemagazin und Wollelerei), stáj se dvorem (Stall Magazin und Hof), budova vrátnice (Torwarthaus) a garáž (Automobilhaus/Garage). O konkrétním strojovém vybavení však inventura bohužel nehovoří.

¹¹⁷ Nebo též Hans Kuntner, * nezjištěno, † nezjištěno, působil jako ředitel továrny.

¹¹⁸ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/1.

¹¹⁹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, různé dokumenty.

¹²⁰ Josef Zimmermann K. G.

Další výrazná změna pro firmu Josef Zimmermann, a zřejmě ještě větší pro rodinu jejích majitelů, nastala dne 24. 2. 1930.¹²¹ V tento den zemřela Ilse Langer-Schrollová, mladší ze sester Zimmermannových. Manželka továrníka v Broumově působila do této chvíle jako komanditistka firmy. Její manžel, Eduard Langer-Schroll,¹²² textilní průmyslník v Broumově, byl dědicem jejího majetku. Krátce po smrti své choti uzavřel dohodu s firmou A. G. für Industrie & Handel in Textilien.¹²³ Této švýcarské firmě předal komanditní vklad své ženy Ilse. Společnost měla plnou moc a musela vykonávat veškeré úkoly komanditistky, jak vyžadovala smlouva. Na druhou stranu musela respektovat Eduarda Langer-Schrolla jako dědice a musela jej finančně odškodnit. Práva byla uznána též nezletilým dcerám Ilse a Eduarda Langer-Schrollových Evě Marii a Brigittě.¹²⁴ Eduard Langer-Schroll vystupoval jako otcovský poručník svých dcer, co se práv uvedených ve smlouvě týče.

Smrt jedné z komandistek a nástup nového kapitálového společníka se však v obchodním rejstříku projevil až o osm let později, ač byla ke dni 28. 2. 1931, tedy o rok později přesně v den pohřbu Ilse Langer-Schrollové, v obchodním rejstříku připsána u firmy Zimmermann změna. Tato změna se týkala kolonky „majitel firmy“. Komanditní vklad Nenny Ehingerové, znovuprovdané Szantnerové, byl zvýšen na 2 400 000 Kč.¹²⁵ Je možné, že změna osoby, jež měla funkci komandisty, tedy funkci dohlázele na hospodaření společnosti a ručitele za závazky do výše svého nesplaceného vkladu, nebyla vzhledem k nezměnění kapitálového vkladu, který patřil Ilse, tak důležitou, popřípadě se tato změna do obchodního rejstříku vůbec nezapisovala.

K další změně došlo dne 15. 6. 1932. V obchodním rejstříku byl změněn u firmy Zimmermann údaj v kolonce „prokuristé a likvidátoři“. Kolektivní prokura byla dána Rudolfu Gebertovi, účetnímu ve Starém Habendorfu č. p. 201. Tento muž zřejmě působil jako firemní účetní, soudě dle místa jeho bydliště, kterým byla budova pro

¹²¹ Ilse Langer-Schroll (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung* [online], roč. 71, 1930, č. 51 (28. 2. 1930, ranní vydání), s. 15 [vid. 16. 4. 2013].

¹²² Eduard Langer-Schroll, * 1893 v Broumově, majitel tamějších textilních továren, později československý honorární konzul v Linci v Rakousku a konsul ve Vídni, † 1977 neznámo kde. (DB)

¹²³ Firma působila ve švýcarském městě Chur, pojítka mezi firmou a Eduardem Langer-Schrollem není známé.

¹²⁴ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Abtretungsvertrag z 16. 7. 1931.

¹²⁵ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/2.

zaměstnance firmy. Prokura Roberta Broscheho byla následkem odvolání zrušena.¹²⁶ Prokura ředitele podniku Hanse Kuntnera zůstala nezměněna. Z tohoto je možné soudit, že společníci si vybíraly na místo prokuristů zaměstnance firmy.

Další výraznou a velmi negativní událostí byla pro firmu smrt Heleny Zimmermannové v roce 1936. Jelikož Helena působila jako osobně ručící společníce firmy, nastaly další změny. Matčino místo komplementářky zastoupila její dcera Nenny. Zisk byl nyní dělen mezi osobně ručící společníci (26%), Nenny Zimmermannovou (50%) a A. G. für Handel und Industrie in Textilien (24%).¹²⁷ Tato změna se též projevila v obchodním rejstříku až v roce 1938. Autoři libereckých adresářů zareagovali na změnu dříve, již v roce 1937 je v sekci Im Gerichtbezirke Reichenberg, heslo Althabendorf, u firmy Josef Zimmermann poznamenána jako osobně ručící společníce „*Helena Z., Verlassenschaft.*“¹²⁸

Helena Zimmermannová po sobě zanechala své dceři a vnučkám mnoho pozemků převážně ve Starém Habendorfu, ale také v Liberci, ve Starých Pavlovicích, nebo ve Starém Harcově. Součástí dědictví byly též cenné papíry, jež měla u mnoha společností, vklad v hodnotě 5 256 158,58 Kč, zůstatky na účtech atd., dohromady v hodnotě 13 211 408,26 Kč.¹²⁹

Dle všeho byla 30. léta pro firmu Josef Zimmermann velice rušným obdobím. Úmrtí dvou společnic však nebyla jedinými těžkostmi. Na začátku 30. let vystřídala období konjunktury druhé poloviny 20. let hospodářská krize. Podnik se specializoval na zpracování vlny a právě toto odvětví bylo velmi silně zasaženo. Produktům vlnářského průmyslu se jen těžce hledala odbytíště, zvláště poté, co Velká Británie přemístila kvůli levné asijské výrobě svůj obchodní zájem z Asie do Evropy.

Do jaké míry byla v době hospodářské krize omezena výroba soukenného zboží a jak moc byl krizí ovlivněn export produktů firmy, však nelze z dochovaných pramenů zjistit. Podnik však krizi přečkal „*poměrně dobře*“,¹³⁰ alespoň v porovnání s jeho dlouholetým konkurentem ze Starého Habendorfu, s vlnářskou firmou „Brüder

¹²⁶ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/3.

¹²⁷ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Nachtrag zum Gesellschaftsvertrag z 12. 2. 1937.

¹²⁸ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1937*, s. 830.

¹²⁹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/50, kart. 10, desky Verlassenschaft Helene Zimmermann, Nachlass Firma 1937, Nachlass Aktiven a výpis cenných papírů.

¹³⁰ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 10.

Siegmund“, jejíž náplní byla rovněž výroba jemných suken a která vznikla přibližně ve stejné době a zřejmě měla i podobný počet zaměstnanců. Firma bratří Siegmundů krizi nepřekonala a v roce 1934 zkrachovala.¹³¹

O poměrně dobrém zvládnutí krize by mohl také vypovídat příjem společnosti v roce 1937, který se vyšplhal na 1 197 116 Kč. Obchodní kapitál komanditní společnosti činil v tomto roce 5 082 791 Kč.¹³² Je zde tedy patrný značný pokles kapitálu oproti předkrizovému období, kdy v roce 1926 obchodní kapitál čítal 6 759 389,08 Kč. Na druhou stranu však tento pokles nebyl pro firmu nijak katastrofální.

V roce 1938 byl proveden další zápis do obchodního rejstříku. V tomto zápisu se projeví již výše zmíněné, i několik let staré, změny. Dne 31. 1. 1938 byly tedy zapsány u firmy Zimmermann do kolonky „majitel firmy“ tyto informace: jako osobně ručící společnice, tedy komplementářka, jež znamenala firmu v jejím plném znění, vstoupila na místo své zesnulé matky Nenny roz. Zimmermannová, a jako komanditistka vstoupila do společnosti firma A. G. für Handel und Industrie in Textilien s vkladem v obnose 1 400 000 Kč.¹³³ Dále byla vymazána bývalá osobně ručící společnice Helena Zimmermannová v důsledku úmrtí, komanditistka Nenny Ehingerová-Szantnerová¹³⁴ s vkladem 2 400 000 Kč (v důsledku změny funkce ve firmě, nyní Nenny jako komplementářka ručila celým svým majetkem, ne výší svého vkladu, který byl proto vymazán) a komanditistka Ilse Langer-Schrollová s vkladem 1 400 000 Kč.¹³⁵

Ředitelem firmy Zimmermann byl v roce 1938 stále Hans Kuntner¹³⁶ a prokuristou zůstal Rudolf Gebert.¹³⁷ V roce 1939 ale získala firma nového společníka.

¹³¹ BERAN, Lukáš – Valchářová, Vladislava, et al.: *Industriál Libereckého kraje: Technické stavby a průmyslová architektura: Průvodce*, Praha, ČVUT -Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2007, ISBN 978-80-01-03798-0, s. 126.

¹³² SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Gewerbesteuer 1939, Gewerbesteuermeßbescheid für das Rechnungsjahr 1939.

¹³³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/4.

¹³⁴ Uvedeno Ehengerová-Szantnerová.

¹³⁵ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/4.

¹³⁶ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Vorschreibung 1938, dopis od advokátní kanceláře Rudolfa Turnwalda z 22. 8. 1938 ohledně důchodové daně.

¹³⁷ SOKA Liberec, JLaS, kart. 163, desky Vorschreibung 1938, dopis od advokátní kanceláře Rudolfa Turnwalda z 13. 6. 1938 ohledně důchodové daně.

Jako komanditista vstoupil do firmy 1. 1. toho roku Dr. Rudolf Turnwald,¹³⁸ známý liberecký advokát, který po dlouhá léta zastupoval rodinu Zimmermannů. Jeho vklad činil 10 000 říšských marek.¹³⁹ Tento muž však ve firmě nesetřval dlouho.

3.10 Firma Josef Zimmermann během 2. světové války

Během okupace a druhé světové války, kdy byla Stráž nad Nisou součástí německé říše, župy Sudety, se firma musela přizpůsobit mnoha dalším změnám, jako bylo začlenění do německého hospodářského prostoru, omezení obchodních styků, řízené hospodářství, odvody zaměstnanců atd. Podnik sice zůstal v rukou původních majitelů, jejich pravomoci však byly zřejmě omezeny.

Jak již bylo naznačeno, Rudolf Turnwald působil v komanditní společnosti jen krátce. Již v roce 1940 byl totiž z obchodního rejstříku jako komanditista firmy vyloučen. Spolu s doktorem práv Rudolfem Turnwaldem, jehož vklad zůstal v hodnotě 10 000 říšských marek, byla též vyloučena po téměř dvaceti letech i švýcarská firma A. G. für Handel und Industrie in Textilien, jejíž vklad zůstal nezměněn v hodnotě 1 400 000 Kč. Naproti tomu jako komanditista vstoupil do firmy Karl Guttman,¹⁴⁰ komerční rada (Kommerzialrat) ve Starém Habendorfu, jehož vklad činil 60 000 říšských marek.¹⁴¹ Karl Guttman působil ve firmě od února roku 1937, zřejmě na vyžádání Nenny Zimmermannové. V říjnu roku 1938 získal plnou moc (Generalbevollmächtigter) a působil jako prokurista (Prokuraführer).¹⁴²

Firma následně dělila zisk dle vkladů – osobně ručící společnice Nenny Zimmermannová měla 76%, komerční rada Karl Guttman 24%.¹⁴³

¹³⁸ Rudolf Turnwald, * 8. května 1875 v České Lípě, syn Josefa Turnwalda (18. 8. 1845–24. 3. 1929), advokát působící v Liberci v rodinné advokátní kanceláři. Více v KARÁSKOVÁ M. – RUDÁ V.: *Rodinný archiv Turnwaldů*, 1884–1948, SOKA Liberec, inv. č. 47.

¹³⁹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Eintritt D. Rudolf Turnwald als Commanditist, Nachtrag z 29. 12. 1939.

¹⁴⁰ Karl Boromäus Guttman * 6. 8. 1880 ve Vídni, rakouský státní příslušník, syn majitele továrny na oleje, † nezjištěno.

¹⁴¹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Eintritt Karl Guttman als Commanditist, Nachtrag z 31. 5. 1940.

¹⁴² SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Eintritt Karl Guttman als Commanditist, Gedächtnisprotokoll 28. 12. 1939.

¹⁴³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Eintritt Karl Guttman als Commanditist, Nachtrag z 31. 5. 1940.

Výroba textilu zde probíhala i během válečných let. Dne 2. 10. 1940 však vzplanul v továrních budovách požár, který vypukl v barvírně. Alarm zazněl v 5 hodin 50 minut ráno.¹⁴⁴ Byl však včas uhašen a škody byly dle kronikáře minimální.¹⁴⁵ Několik provozoven však mělo značně poškozené střechy.

K další havárii došlo 2. 6. 1942 ve čtvrt na 12 v noci, kdy vypukl v továrně opět požár. Tentokrát však byly škody velké. Následkem požáru byl na začátku července německými úřady provoz v továrně pozastaven.¹⁴⁶

Tovární budovy poté nebyly nějakou dobu zřejmě využívány. Až v roce 1943 byla část továrních objektů pronajata sousednímu zbrojnímu provozu (Rüstungs-Betrieb), a to berlínské firmě Elektromechanik G. m. b. H.,¹⁴⁷ která působila ve Starém Habendorfu v prostorách bývalé továrny bratří Siegmundů od 11. 12. 1939.¹⁴⁸ Svědčí o tom dopis poslaný starostovi Starého Habendorfu s prosbou o oznámení rozhodnutí ohledně pronájmu. Dne 31. 5. 1943 byla dle tohoto dopisu podepsána smlouva.

Šlo o pronajmutí okolo 1700 m² provozních místností, které měly sloužit jako záložní sklad. Smlouva byla v té době (dopis byl ze 7. 9. 1943) předložena zbrojnímu úřadu v Berlíně ke schválení. Nájemné za tyto prostory bylo vypočítáno na 4800,24 říšských marek a splatnost byla od 1. 6. 1943. Suma měla být splácena jako roční nájemné.¹⁴⁹ K pronajmutí prostor skutečně došlo. Do jaké míry byly využívány, však nelze z pramenů zjistit.

Do konce války již výroba textilu v továrních budovách obnovena nebyla. Provoz však byl obnoven, jen se zde místo textilních produktů vyráběly součástky do letadel.¹⁵⁰ Tovární areál totiž využila brémská firma Weser Flugzeugbau G. m. b. H. Tato firma

¹⁴⁴ Státní okresní archiv Liberec, (dále jen SOKA Liberec), fond Spolek dobrovolných hasičů Stráž nad Nisou (dále SPO S. n. N), číslo listu NAD: 595, kart. 1, Feuerwehralbum, s. 2–4.

¹⁴⁵ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 343.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 360.

¹⁴⁷ Firma Elektromechanik, Gesellschaft mit beschränkter Haftung, se zabývala výrobou a odbytem elektrotechnického náčiní a jeho součástek z oboru bezdrátové telegrafie a telefonie, dále výrobou a odbytem elektrotechnických automobilových součástek a náčiní z oboru elektrotechnické jemné mechaniky. V době války vyráběla součástky do letadel.

¹⁴⁸ Státní okresní archiv Liberec (dále jen SOKA Liberec), fond Obchodní a živnostenská komora Liberec (dále OŽKL), číslo listu NAD: 782, kart. 1468, Složka firma Elektromechanik, Fragebogen z 31. 3. 1941.

¹⁴⁹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Gemeinde Althabendorf, Vorschreibungen der Gewerbesteuer und Zahlungsbelege, dopis do rukou starosty Starého Habendorfu ohledně daně z pozemků ze dne 7. 9. 1943.

¹⁵⁰ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 10.

měla své pobočky i na českém území,¹⁵¹ jelikož výroba letadel a dalších produktů zbrojního průmyslu byla na území Třetí říše, vzhledem k bombardování průmyslových závodů, velice riskantní. Proto firma přesunula svoji výrobu do klidnějších oblastí „třetí německé říše“.

Firma Josef Zimmermann k. s. zřejmě využila složité válečné situace a pronajala další nepoužívané tovární budovy této německé společnosti, která je využila jako jeden ze svých závodů.¹⁵² Během roku 1944 byly však prostory, které měly rozlohu kolem 2500 m², uzavřeny.¹⁵³ Délka působnosti a případný rozsah činnosti této firmy v továrním areálu již nejsou z pramenů zcela jasné.

Stejně tak není zcela známo, v jakém stavu byly po skončení války tovární budovy, kolik strojů přesně bylo demontováno,¹⁵⁴ popřípadě v jaké míře byly schopny provozu. Některé textilní stroje pronajala firma Zimmermann okolním textilním provozům, jako například firmě Ferdinand Zedlitz, přádelně vlny, firmě Hoffmann & Söhne, nebo firmě Pfeifer & Sohn.¹⁵⁵ Jejich demontáž později způsobila další komplikace při poválečném znovuoobnovování firmy.

3.11 Obnovení činnosti firmy Zimmermann

Jak již bylo zmíněno, výroba textilu v továrním areálu ve Starém Habendorfu byla během války na delší dobu pozastavena. Změna nastala až dne 1. 12. 1945, kdy bylo majitelům firmy, Nenny Zimmermannové, znovuprovdané Guttmannové, a Karlu Guttmannovi dáno zpětné povolení k provozu a textilní výroba v továrně na jemné vlněné látky byla znovu oficiálně rozběhnuta.¹⁵⁶ Tímto bylo zrušeno nařízení německých úřadů z roku 1942.

Obnovení výroby ale nebylo úplně snadné. Firma Josef Zimmermann nebyla provozně činná poměrně dlouho a je nepravděpodobné, že by nájemci firmy během

¹⁵¹ Firma sídlila v České Kamenici, v Janské a v Rabštejském údolí, které leží mezi těmito obcemi.

¹⁵² SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Weser Flugwerke, Vertrag z roku 1944, datum neuvedeno.

¹⁵³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Weser Flugwerke, Vertrag z 21. 9. 1944.

¹⁵⁴ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 10.

¹⁵⁵ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Mietvertrage Maschinen.

¹⁵⁶ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 2.

války věnovali větší pozornost opravám jednotlivých objektů. Obdobně tomu bylo též se stroji, které zůstaly v prostorách továrny. Některé stroje byly odvezeny a ty které zůstaly, nebyly zřejmě udržovány. Bylo též pravděpodobné, že podnik trpěl nedostatkem surovin.

Dalším faktorem, který ztěžoval proces obnovování podniku, byl možný nedostatek pracovních sil. Již během války a také i po ní se firma musela vypořádat s úbytkem pracovních sil, přičemž po osvobození se jednalo hlavně o pracovníky německé národnosti, kteří byli na seznamech osob určených k odsunu, a později též osob, které byly určeny k přesídlení do vnitrozemí. Firma proto podávala žádosti na ministerstvo vnitra, ve kterých žádala o ponechání pracovníků v jejich dosavadním zaměstnání.¹⁵⁷ Firma (respektive správa firmy) též dostala starší věci po Němcích,¹⁵⁸ o jaké věci konkrétně šlo a jestli byly po zaměstnancích firmy, se však již konkrétně nedozvíme.

V neposlední řadě bylo přitěžující okolností také zabránění některých pozemků továrny dle dekretu 12/1945 Sb. z 23. 6. 1945 o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. Firma tak přišla a několik pozemků, označených jako les, louka nebo role.¹⁵⁹

Na poválečném obnovení podniku ve Starém Habendorfu se podílela i Národní správa firmy Weser-Flugzeugbau, s.s r.o. v Rabštejně, která pokryla náklady v hodnotě 446 576,21 Kčs. Tato firma též musela zaplatit pohledávku, která vznikla z výkonu záruční zástavy na blíže neidentifikovaný stroj, který firma Weser-Flugzeugbau musela zanechat v tovární místnosti.¹⁶⁰

Firma byla i nadále vedena jako komanditní společnost. Komanditními členy zůstali Nenny Zimmermannová, znovuprovdaná Guttmannová, jako komplementářka s účastí 76% a Karl Guttmann, komerční rada, komanditista a obchodní vedoucí s účastí

¹⁵⁷ Státní okresní archiv Liberec, (dále jen SOKA Liberec), fond Místní národní výbor Stráž nad Nisou (dále MNV S. n. N), číslo listu NAD: 240, inv. č. 211, kart. 29, kladná odpověď na žádost o ponechání německých pracovních sil z 29. 10. 1948.

¹⁵⁸ SOKA Liberec, MNV S. n. N, kart. 30, desky 1946, soupis jmen občanů, kteří dostaly věci po Němcích od 1. 1. 1946 z 24. 7. 1946.

¹⁵⁹ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. 1, kart. 1, delimitace pozemkového majetku.

¹⁶⁰ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 8.

24%. Obchodně a právně se společnost nezměnila, a to i přes ustanovení národní správy, poněvadž oba společníci byli rakouskými státními příslušníky. Národním správcem podniku byl 1. července 1945 jmenován Miroslav Žák.¹⁶¹ Přestože byly manželé Guttmannovi stále majiteli firmy, pravomoce již neměli prakticky žádné.

3.12 Firma Zimmermann v době národní správy

Manželé Guttmannovi se v březnu roku 1946 odvolali proti národní správě ve své firmě.¹⁶² Jejich odvolání slibovalo nadějný výsledek, jelikož manželé byli rakouskými státními příslušníky. V červenci roku 1945 navíc podal Místní národní výbor ověření, ve kterém s tamější Antifou potvrdil, že společník firmy pan Karl Guttman, *...jakožto rakouský příslušník nebyl vůbec členem S. D. P. ani N. S. D. A. P., což se mu může tímto potvrditi, a též se choval vždy protinacisticky po celou dobu okupace, a pro jeho vzorné antifašistické chování byl persekuován nacistickým režimem*¹⁶³ I toto ověření MNV vypadalo pozitivně a mluvilo pro zrušení národní správy.

Odvolání manželů Guttmannových však zřejmě nebylo úspěšné, jelikož na listinách týkajících se firmy je i v roce 1948 uvedena národní správa.¹⁶⁴ Manželé již v této době žili zřejmě v Rakousku.¹⁶⁵

Kapitál obchodní společnosti činil k roku 1945 částku 4 364 520,60 Kčs.¹⁶⁶ Je zde tedy patrná ztráta oproti předválečnému období, kdy se obchodní kapitál komanditní společnosti rovnal 5 082 791 Kč.¹⁶⁷ Tato ztráta se však nezdá tak výrazná vzhledem k tomu, že firma zhruba polovinu válečného období nijak nevydělávala, tedy alespoň ne výrobní činností.

¹⁶¹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 2.

¹⁶² SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 211–212, kart. 29, desky Vyjmutí z odsunu - Němečtí specialisté, Žádost o vynětí firmy z národní správy z 15. 3. 1946.

¹⁶³ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 209, kart. 29, desky ANTIFA, Ověření z MNV ze dne 14. 7. 1945.

¹⁶⁴ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 211–212, kart. 29, kladná odpověď na žádost o ponechání německých pracovních sil z 29. 10. 1948.

¹⁶⁵ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 210, kart. 29, desky Dobrovolné odchody, seznam bez data, zde uvedeni mezi německými majiteli, ne jmenovitě, ale jako „Fa. Zimmermann“.

¹⁶⁶ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 14.

¹⁶⁷ Údaj pro rok 1937.

Jisté výdělků však plynuly firmě z různých pronájmů. Firma pronajímala tovární objekty a pozemky, například již zmíněné společnosti Weser-Flugzeugbau s.s r.o. Pronajala též budovu, jež následně sloužila jako skladiště, a louku firmě Elektromechanika s.s r.o. ve Starém Habendorfu. Pronajímat se daly též textilní stroje – ty si pronajala v roce 1944 firma Pfeifer & Sohn z Machnína, v červnu roku 1944 firma Johann Hoffmann & Söhne ze Starého Habendorfu a firma Ferdinand Zedlitz ze Starého Habendorfu dne 1. 10. 1944.¹⁶⁸

Zisky plynuly firmě též z akcií, tedy z úrokových výnosů z cenných papírů, a z jiných nevýrobních činností. Mezi ty je možné zařadit opravu domovní studně u firmy Elektromechanika s.s r.o a dovozy pro tuto firmu,¹⁶⁹ prodej starého železa, výnos za přidělení povozu od firmy V. Petera v Krásné Studánce, nájemné z domu pro zaměstnance č. p. 201, mimořádný účetní výnos z vyknihování starých závazků a rezerv na provise, náhradu z mezd, proudu apod. od firmy F. Marscher, autodopravce v Liberci, atd.¹⁷⁰

V první polovině roku 1945 firma díky těmto ziskům a prakticky žádným výdajům vydělala 312 044,80 Kčs.¹⁷¹ Obchodní kapitál komplementářky Nenny Guttmannové činil k 1. 7. roku 1945 částku 3 986 086,02 Kčs, u Karla Guttamanna pak dosáhl kapitál hodnoty 690 480,38 Kčs.

Národní správa vypracovala v prosinci roku 1945 revizi a účetní uzávěrku firmy Josef Zimmermann. V této zprávě ještě počítala i se svým případným odvoláním – „...poněvadž oba společníci jsou rakouskými státními příslušníky a prokázali politickou spolehlivost, vypracovali jsme pro případ event. zrušení národní správy sestavení jejich kapitálových vkladů a jejich vývoj s přihlédnutím k prozatímní počáteční bilanci k 1. 7. 1945 a k uzávěrce k 30. 6. 1945.“¹⁷²

Z této zprávy se dozvíme mnoho rozličných informací. Jsou z něj patrné informace o stavu majetku. Během obnovy podniku klesl kapitál firmy na

¹⁶⁸ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Mietverträge Maschinen.

¹⁶⁹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revizi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 19.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 27–28.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 14.

¹⁷² Tamtéž, s. 14.

4 300 181,86.¹⁷³ Z toho vyplývá, že první půlrok po zavedení národní správy byl ztrátový.

Jak již bylo zmíněno, zisk firmy Zimmermann za období od 1. 1. 1945 do 30. 6. 1945 činil 312 044,80 Kčs.¹⁷⁴ Firma však byla za rok 1945 celkově v minusu, jelikož ztráta za období od 1. 7. do 31. 12. 1945 se vyšplhala na 376 383,54 Kčs.¹⁷⁵ Národní správa tuto situaci vyřešila tak, že dosažený zisk za již výše zmíněné období převedla na nový účet a ten použila k částečné úhradě ztráty za období od 1. 7. do 31. 12. 1945.¹⁷⁶ Firma byla tudíž celkově ve ztrátě, která činila k 31. 12. 45 výše 64 338,74 Kčs.

Ze zprávy se dále dozvíme informace o investičním jmění firmy, ke kterému patřily nemovitosti, a to zastavěné v hodnotě 32 639,40 Kčs a nezastavěné v hodnotě 100 879,70 Kčs. Co se továrních budov týče, budova pro zaměstnance firmy č. p. 201 (bývalá budova č. p. 1 Nový Habendorf, nazývaná „Könighaus“) měla k 31. 12. 1945 hodnotu 223 590,30 Kčs, kancelářské a obytné budovy č. p. 1/2 byly ohodnoceny na 314 689,60 Kčs a tovární budovy s ostatními stavbami bez čísla popisného v hodnotě 1 396 561,50 Kčs.¹⁷⁷ Co se movitého majetku týče, stroje, nástroje a provozovací zařízení dosáhly hodnoty 977 434,65 Kčs a kancelářská zařízení 23 609,50 Kčs. K firemnímu majetku však patřilo také provozní jmění v podobě surovin a pomocných a provozovacích látek, jako byly například trhací hadry, stříhané sukno, vlněné pletené hadry, soukenné švy, polovlněné hadry, řemeny, železné zboží, žárovky, juta, papírové tkanivo, balicí papír, metací řemeny, balení, soukenné štětky, škrabkové pásky, papírové dutinky, cívky, bedny na přízi atd., a samozřejmě také barvy a chemikálie. Všechny tyto suroviny byly zřejmě nutné ke spuštění a udržení provozu. To vše bylo oceněno tehdejší nákupní cenou na 429 381,94 Kčs.¹⁷⁸

Ze zprávy lze též vyčíst, že firma Zimmermann ještě v roce 1945 obchodovala s Egyptem, konkrétně s firmami Naom Haddad a Co. z Káhiry a Robert Riches a Co., jež sídlila také v Káhiře. U obou těchto firem měla dle zprávy pohledávky za zbožím. To

¹⁷³ SOkA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 17.

¹⁷⁴ Tamtéž, str. 14.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 12.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 13.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 4–5.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 6.

však nebyly jediné pohledávky, které firma měla, další byly např. u Národní správy firmy Elektromechanik G. m. b. H. ve Starém Habendorfu, u Národní správy firmy Adolf Jakob v Račicích, u Národní správy firmy F. Marschner z Liberce, u Národní správy firmy Pfeifer & syn z Machnína a u Národní správy firmy Weser-Flugzeugbau G. m. b. H. z Rabštejna. Některé z těchto pohledávek přetrvaly ještě z doby válečného období. Pohledávku měla firma také u organizace UNRRA.¹⁷⁹ Ta vznikla při uskladnění UNRRA vlny, jelikož firma Zimmermann vyplatila svým dělníkům za uskladňování vlny mzdy a to ve dnech 25., 26., 27. a 28. 12. 1945. Náhrada byla uhrazena firmou Josef. J. Salomon¹⁸⁰ dne 28. 1. 1946.

Mezi pohledávky zařadila národní správa též osobní účty obou společníků, jelikož kapitálový majetek byl k 1. 7. 1945 účetně vykázán společně. Osobní účet komanditisty a komerčního rady Karla Guttmanna, k jehož tíži byly připsány soukromé výběry, v hodnotě 89 451,70 Kčs, a výběry z účtu komplementářky Nenny Guttmannové v hodnotě 15 074 Kčs.

Cenné papíry, jež firma Josef Zimmermann vlastnila, měly knihovní hodnotu 918 825 Kčs a byly k 31. 12. 1945 uschovány u bankovního domu Pinschof a Co., aspoň podle depozičního výpisu ze dne 29. 10. 1945. Dle těchto cenných papírů lze určit podíl firmy Zimmermann na několika společnostech, jako například podíl u Wiener Lokomotiv, Ferdinand Nordbahn Obligationen, Prag-Duxer Eisenbahn, Nationalbank für Böhmen und Mähren, Tiroler Wasserkraft atd.¹⁸¹

Nezbytné pro zajištění firmy a jejího majetku bylo pojištění. Firma byla pojištěna u Akciové pojišťovny Moldavia-Generali-Securitas¹⁸² v Praze. Proti požáru byl investiční majetek firmy a zásoby pojištěny 12. 6. 1945 na částku 14 511 680 Kčs. Kromě pojistky proti požáru však měla firma i jiná pojištění, například proti vloupání nebo povinné ručení. Zásoby surovin, provozního materiálu, polotovarů a hotových

¹⁷⁹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration byla mezinárodní organizace v rámci OSN založená v roce 1943 na základě Washingtonské dohody. Poskytovala obětem druhé světové války základní potřeby, jako potraviny, paliva, oblečení, zdravotní potřeby atd.

¹⁸⁰ Josef J. Salomon, textilní továrna a továrna na sukno, Liberec XVII-Kateřinky, čp. 4 a čp. 152, ulice Kateřinská.

¹⁸¹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 7.

¹⁸² Dnešní pojišťovna Generali, která měla v Praze pobočku od roku 1832. Pod názvem Moldavia-Generali zde působila od roku 1920, pod v textu uvedeným názvem pak od roku 1939, kdy byla sloučena s pojišťovnou Securitas. V roce 1945 byla tato pojišťovna jako mnoho jiných znárodněna.

výrobků byly podle dopisu od pojišťovny ze dne 25. 2. 1945 od toho dne do 12. 7. 1955 připojištěny částkou 1 020 000 Kčs. Firma měla též pojištění u První všeobecné úrazové a živelní pojišťovny v Liberci.¹⁸³

Nepřímo s pojištěním souvisely též rezervní fondy, které měla firma k dispozici. V rezervním fondu na opatření náhrady za ohněm zničené nebo poškozené budovy a stroje byla k 31. 12. 1945 částka 1 051 011,50 Kčs. S tímto fondem úzce souvisel i druhý rezervní fond podniku, který byl určen pro zaplacení odklizovacích prací, které by byly případně potřebné pro úklid škod zaviněných ohněm. V tomto fondu byla částka 130 844,10 Kčs.¹⁸⁴

Jistou rezervu měla společnost i na tzv. „nejisté dluhy“, mezi které se počítaly zatím nezaplacené úhrady a poplatky za nejrůznější služby. Mezi takové patřila v té době ještě nedokončená a nevyúčtovaná oprava střechy, kterou prováděl F. Wagner – stavební klempířství Starý Habendorf, náklady za porady s pražským advokátem Zdeňkem Stompfem, dosud nezaplacené telefonní poplatky a příspěvky na nemocenské a invalidní pojištění.¹⁸⁵

K dalším závazkům firmy patřily účty od Přespolní elektrárny Liberec za listopad a prosinec 1945, částka za opravu a nákup nových řemenů u Arnošta Krause z Liberce, palmáře u JUDr. Josefa Kyselky z Liberce za nespecifikované služby, zbylá část platby za hadry u firmy Erich Sickert a spol.¹⁸⁶ z Liberce, závazek u Severočeské důvěrnické společnosti a.s. v Liberci v národní správě, u národní správy firmy Gustav Sachers¹⁸⁷ synové z Liberce, platba za drát byla závazkem k národní správě firmy Karel Wolf v Liberci a částka za opravu u firmy Kema závody ve Starém Habendorfu. Za další, zřejmě již náročnější opravu, měla firma zaplatit národní správě firmy Otto Siegmund

¹⁸³ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 9–10.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 17.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 18.

¹⁸⁶ Erich Sickert a spol. - Liberecké textilní odpadové závody, komanditní společnost se sídlem v Liberci, Růžodole I., podnik byl znárodněn v roce 1948

¹⁸⁷ Gustav Sachers, * 1831 v Hamrštejnu, † 1874 v Liberci, známý liberecký architekt a stavitel, zakladatel firmy Gustav Sachers a synové. Více Gustav Sachers, in: *Liberec: Reichenberg: Architektura na severu Čech* [online], [vid. 4. 5. 2013], dostupné z: <http://liberec-reichenberg.net/autori/karta/jmeno/27-gustav-sachers>.

ve Starém Habendorfu.¹⁸⁸ K dalším poplatkům patřila platba pro Úřadovnu sociálního pojištění v Liberci, daň za rok 1945 pro Berní úřad Liberec, členský příspěvek pro Hospodářskou skupinu československého průmyslu textilního v Praze a platba Nemocenské pojišťovně úředníků v Ústí nad Labem. Dále bychom našly položku „národní správce Miloslav Žák, Liberec“, přičemž výše tohoto závazku byla vypočtena na 14 656,40 Kčs.¹⁸⁹ Náklady na sociální dávky, tedy na pojištění, které hradil zaměstnavatel, a příspěvky na nemocenské pojištění, bankovní výlohy, jako byly například depotní poplatky a podobné výlohy.¹⁹⁰

Firma též musela platit daně, například pozemkovou daň, daň ze psů, dále pak nejrůznější dávky a příspěvky, jako například příspěvky adresované Hospodářské skupině textilního průmyslu v Praze, Spolku věřitelů v Praze, Vodárenské společnosti v Liberci. Mezi tyto částky byla započítána i pojistná prémie požární pojistky od 1. 7. do 31. 12. 1945. Mezi mimořádné náklady byly započítány neplatné německé mince při změně měny k 1. 8. 1945, daň z obratu, náklady na dovoz a různá další vydání, jako například poštovní, telefonní, telegrafní, cestovní náklady a částky vydané za poradenství a právní výdaje, popřípadě proplacení účetních prací a předplatné za noviny a odborné časopisy.¹⁹¹

K dalším výdajům patřily ty, které souvisely se spotřebou materiálu. Mezi tyto položky byl započítán nákup hadrů za 19 442,70 Kčs. Stav zásob k 1. 7. 1945 měl hodnotu 490 852,60 Kčs, stav zásob k 31. 12. 1945 byl pak za 429 381,94 Kčs. Z toho je vidět, že materiál ze skladů v hodnotě 61 470,66 Kčs a nově zakoupený materiál ve výše zmíněné hodnotě byl nutný k uvedení podniku do provozu. V tomto případě šlo o spotřebu pomocných a provozovacích látek.¹⁹²

U Pražské úvěrní banky měla firma vázaný účet ve starých korunách v hodnotě 153 445 Kčs.¹⁹³ Na vázaném účtu zadržených platů německých zaměstnanců bylo 15 934,40 Kčs. Německým zaměstnancům firmy bylo totiž z jejich platů vypláceno

¹⁸⁸ SOkA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 19–20.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 20.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 23.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 24.

¹⁹² Tamtéž, s. 26.

¹⁹³ Tamtéž, s. 21.

pouze 2 000 Kčs. Zbytek byl dán na vázaný účet právě u Pražské úvěrní banky.¹⁹⁴ Náklady firmy na mzdy za období 1. 7. 1945–31. 12. 1945 činily 144 722,94 Kčs a za služné 175 112,50 Kčs. Ke služnému byla připočítána také odměna národního správce ve výši 30 000 Kčs za měsíce červenec až prosinec 1945. Za každý měsíc tedy získal národní správce firmy Miloslav Žák 5 000 Kčs.¹⁹⁵

Příjmy firmy byly z cenných papírů, z náhrady za obnovení podniku 446 576,21 Kčs, náhrada nájemného a náhrada daňová, výnos ze starého železa, účetní zisk z uvolnění promlčených závazků. Ztráta tedy činila od 1. 7. do 31. 12. 1945 376 383,54 Kč, po odečtení zisku byla vykázána ztráta 64 338,74 Kč.

3.13 Znárodnění firmy Josef Zimmermann k. s.

V roce 1948 byla firma znárodněna. Poté se v továrních budovách vystřídalo hned několik státních podniků. Nejdříve byl přičleněn k liberecké Textilaně, která byla ještě krátce předtím známá jako České vlnářské závody.

Již v roce 1950, konkrétně od 16. 1. 1950,¹⁹⁶ sídlila v továrních budovách firma TOKO, továrna na koberce se sídlem ve Vratislavicích. Od tradiční výroby bylo tedy upuštěno a započala zde výroba jiného odvětví textilního průmyslu, a to výroba koberců. V tomto roce v č. p. 1 zřejmě nikdo nebydlel, v č. p. 201 žilo celkem 42 osob.¹⁹⁷

Ani výroba tohoto národního podniku však neměla v továrním areálu dlouhého trvání. V roce 1951 se totiž tovární areál stal jedním z provozů n. p. Trhárny, jenž měl své sídlo v Ivančicích a vznikl v předešlém roce. V dobových dokumentech se setkáme s označením podniku jako „Trhárny Zimmermann“,¹⁹⁸ z čehož je patrné, že původní název firmy Zimmermann jako označení pro tovární komplex byl mezi obyvateli Stráže nad Nisou velice zažitý.

¹⁹⁴ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 21.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 23.

¹⁹⁶ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart. 1, Zřízení třídirny ruské vlny z 19. 1. 1950.

¹⁹⁷ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 224, kart. 30, desky Sčítání obyvatel 1950, Soupis domů a obyvatel podle č. p. 1–343.

¹⁹⁸ SOKA Liberec, MNV S. n. N, kart. 29, desky MAV NF 1951–54, Zápis za schůze Místní akční výbor NF z 13. 3. 1953.

N. p. Trhárny se zabýval jedním z textilních odvětví, a to trháním hadrů a textilních odpadů určených jako základ surovin pro další zpracování. V letech 1958 byl podnik přejmenován na RETEX. Zároveň se stal součástí Výrobně hospodářské jednotky (VHJ) VLNA.¹⁹⁹ Vznik VJH souvisel s reorganizací československého hospodářství, ke které došlo již v době druhé pětiletky v důsledku nefunkčnosti myšlenky plánování. Mezi léty 1958–1960 proběhla decentralizace ústředního řízení v rámci tzv. Rozsypalovy reformy, a to tak, že byly odstraněny hlavní správy na ministerstvech a podniky byly slučovány do VHJ. Cílem této reformy bylo sjednotit řízení rozvoje daného oboru.²⁰⁰

RETEX se od této chvíle zabýval zušlechťováním textilních materiálů.²⁰¹ Zhruba po deseti letech zde byla zavedena výroba netkaných textilií. Neprobíhala zde však jen výroba. Stejně jako za doby působení Zimmermannů sloužila budova č. p. 1 k obytným účelům. V roce 1961 zde bydlelo několik lidí, kromě vedoucího výroby Aloise Procházky též dva strážní s rodinami, dále zámečník apod. V budově č. p. 201 v roce 1961 žilo zřejmě 37 obyvatel, přičemž se nejednalo jen o zaměstnance RETEXu, ale též dalších podniků, jako byly BYTEX, Tesla a Textilana.²⁰²

RETEX a.s. byl majitelem továrních objektů do roku 2013. Dnes sídlí v areálu továrny firma Keramika CZ s.r.o.

¹⁹⁹ RETEX a.s. [online], [vid. 10. 8. 2012], dostupné z: <http://www.retex.cz/>.

²⁰⁰ JAKUBEC, *Hospodářský vývoj*, s. 209–210.

²⁰¹ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 10.

²⁰² SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 224, kart. 30, desky Sčítání lidu, domů a bytů 1961, Soupis 1961, heslo č. p. 1 a 201.

4 Sociální péče o dělníky

Firma Josef Zimmermann ani zdaleka nepatřila mezi největší firmy v rámci okruhu Obchodní a živnostenské komory v Liberci. Naopak, počtem zaměstnanců to byla firma poměrně malá.

První údaj o počtu zaměstnanců je však až z konce 19. století, kdy firma zaměstnávala na 250 pracovníků (Arbeiter).²⁰³ Na začátku druhého desetiletí 20. století zaměstnávala firma dle kronikáře kolem 400 pracovníků (Arbeiter),²⁰⁴ kde však kronikář tento údaj získal, není jasné. Jistý nárůst pracovních sil v továrně však je pravděpodobný vzhledem k tomu, že v roce 1911 byla dostavěna budova nové provozovny. Konkrétní údaje o poklesu zaměstnanců během 1. světové války známe nejsou, stejně tak ani o zvýšení jejich počtu v období konjunktury. Další číselné údaje pochází z období těsně po zavedení národní správy do podniku. Dle těch bylo roku 1938 v továrně zaměstnáno průměrně 172 lidí. Rok po zastavení provozu firmy v továrním areálu bylo zaměstnáno 9 pracovníků a v době obnovování hospodářské činnosti po zavedení národní správy jich bylo 17.²⁰⁵

Jak vypadala sociální péče o dělníky po vzniku firmy Josef Zimmermann, o tom údaje chybí. Vzhledem k tomu, že však již Stefan König nechal přestavět objekt č. p. 201 v Novém Habendorfu na obytný dům, je možné, že budova sloužila i nadále jako obytná budova pro zaměstnance, ač v ní Josef Zimmermann po zakoupení továrních objektů zřídil ruční tkalcovnu. Ruční tkaní se koneckonců s domácími podmínkami nevyločovalo.

Nový živnostenský řád jistě přinesl určité změny do života dělníků v Zimmermannově továrně, zaměřil se však hlavně na péči o děti a mladistvé zaměstnance – upravil podmínky zaměstnávání dětí. K dalšímu zlepšení dělnické situace pak došlo v 80. letech 19. století, kdy „sociální zákonodárství“ upravilo vztahy mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem mnohem výrazněji.

²⁰³ Jos. Zimmermann, *GIO*, 142.

²⁰⁴ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 27.

²⁰⁵ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 129, kart. 19, desky 1945 - Seznam prům. podniků s počty zaměstnanců a výrobním programem, seznam z 19. 7. 1945.

K novinkám tohoto zákonodárství patřilo pojištění, zatím jen nemocenské a úrazové. Minimálně od konce 80. let 19. století museli být zaměstnanci firmy pojištěni. Tak se také stalo. Firma měla vlastní závodní zdravotní pojišťovnu.²⁰⁶

Karl Zimmermann však nezůstal jen u zřízení povinného pojištění. U příležitosti padesátiletého výročí vlády císaře Františka Josefa I., tedy v roce 1898, nechal zřídit nadaci na podporu pracovníků (Karl Zimmermannsche Kaiser Franz Josef Jubiläumsstiftung für Hilfsbedürftige Männer, Frauen oder Mädchen) o hodnotě 20 000 K. Podpora byla vyplácena 5 dělníkům na jeden rok, přičemž podmínky pro její získání byly následující: zájemce o podporu musel pracovat pro firmu Josef Zimmermann nejméně deset let, musel bydlet ve Starém Habendorfu, musel podat žádost obci Starý Habendorf a konečně projít výběrovým řízením.²⁰⁷ Po smrti Karla Zimmermanna převzala péči o nadaci jeho žena Helena. Nadace byla přejmenována na „Carl Zimmermann-Neissnau'sche Arbeiterstiftung für hilfsbedürftige Männer, Frauen oder Mädchen.“²⁰⁸ Ve třicátých letech se počet uchazečů pohyboval mezi 10–15.²⁰⁹ V roce 1938 již byla v nadaci suma 40 000 Kč.²¹⁰ Nadace byla zlikvidována v roce 1940.²¹¹ Nadace ovšem nebyla vyplácena vždy pouze 5 lidem, například v roce 1933 ji získalo 13 lidí, z čeho devět zaměstnanců získalo 133,30 Kč a tři po 44,55 Kč.²¹²

Na konci 19. století bylo zrušeno ruční tkaní v č. p. 201 a tato budova byla přestavěna na ubytovnu, přičemž jednotlivé byty pro zaměstnance se skládaly z kuchyně a pokoje, popřípadě pokoje a předpokoje.²¹³ Tovární byty měly mnoho výhod, mezi něž patřilo poměrně nízké nájemné, a navíc většinou nebyly moc vzdálené od místa pracoviště dělníků. Jejich zřizování však bylo praktické též pro majitele firem, jelikož to byl způsob, jak k sobě dělníky do jisté míry připoutat.

²⁰⁶ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

²⁰⁷ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, č. 8, Karl Zimmermann Arbeiterstiftung, 1898, Stiftsbrief.

²⁰⁸ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, č. 8, Helene Zimmermann - Carl Zimmermann-Neissnau'sche Arbeiterstiftung für hilfsbedürftige Männer, Frauen oder Mädchen. Stiftsbrief 1925.

²⁰⁹ Například SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, desky Fonde 1938–39, složka 1937, dopis 23. 11. 1937, 15 uchazečů.

²¹⁰ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, desky Fonde 1938–39, Karl Zimmermannsche Arbeiter-Stiftung, 9. 11. 1938.

²¹¹ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, desky Fonde 1932–41, Schlußverfügung Karl Zimmermannsche Kaiser Franz Josef Jubiläums stiftung für hilfsbedürftige Männer oder Frauen, 28. 3. 1940.

²¹² SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, desky Fonde 1932–41, složka 1933, Bestätigung.

²¹³ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. II/5, kart. 1, desky fotografie a plány 1942.

Zajištění kvalifikované pracovní síly mělo velký význam po celou dobu existence firmy. Důkazem toho je také snaha udržet zkušené německé pracovníky jako zaměstnance firmy v době vysídlování německého obyvatelstva.

O stávkách dělníků v době působení Zimmermannů v továrním areálu nebyly nalezeny žádné zmínky. Mzdovou politiku firmy též není možné vysledovat.

V knize o Stráži nad Nisou od J. Bláhy je o Karlu Zimmermannovi pojednáváno jako o mecenáši, ale také jako o „*nelítostném vykořisťovateli, který nashromáždil velké bohatství*.“²¹⁴ Toto tvrzení je jistě nadsazené a účelové, jeho vysvětlením je doba vzniku publikace. Práce dělníků v textilních továrnách však nebyla jednoduchá, stejné to bylo s pracovními podmínkami (zvýšená vlhkost, prašnost, nedostatečné vytápění atp.) Velkou nevýhodou továrního areálu v dnešní Stráži nad Nisou bylo, že neměl ve svých prostorách zavedenu pitnou vodu až do doby národní správy a zaměstnanci měli k dispozici pouze suché toalety.²¹⁵

Rodina Zimmermannů žila dlouhou dobu přímo v areálu továrny, což jistě mohlo kladně přispět k jejímu vztahu s dělníky továrny.

²¹⁴ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 9–10.

²¹⁵ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení řídírny ruské vlny, Protokol z 3. 2. 1950, závod 103 Stráž nad Nisou, Zn. 510-30/1 50-VIII.

5 Rodina Zimmermannů

5.1 Josef Zimmermann, zakladatel firmy

Josef Zimmermann byl jedním z významných podnikatelů Libereckého kraje. Začal podnikat v místě, pro které průmyslová výroba a podnikání nebyly novinkou, ve Stráži nad Nisou, což mu jistě společně s faktem, že odkoupil již existující továrnu, pomohlo do začátků. Jeho firma se pak stala známou firmou nejen v Rakousku a pozdějším Rakousku-Uhersku, ale také ve světě.

Nebyly to však jen příznivé podmínky na začátku kariéry, ale také jeho vlastní podnikavost a přičinlivost, ty z jeho firmy udělaly známý podnik. A snad tomu napomohla také rodina, ve které vyrůstal. Josef Zimmermann se narodil dne 7. 5. 1826 v Hodkovicích nad Mohelkou²¹⁶ do podnikatelské rodiny. Jeho otec působil tamtéž jako obchodník s přízí. Mimoto vlastnil výrobu sukna.

Josef Zimmermann i jeho bratr Franz ve velmi mladém věku následovali otcova příkladu a založili vlastní firmu.²¹⁷ Stalo se tak v roce 1848 (dle nekrologu Karla Zimmermanna v roce 1847).²¹⁸ Firma se jmenovala „*Brüder Zimmermann*“²¹⁹ a nacházela se v Jablonci nad Nisou. Bratři se stejně jako otec zabývali výrobou sukna. V roce 1854 se však bratři rozešli. V továrně, kde bratři zřídili výrobu sukna, poté působil Wilhelm Anders.²²⁰

V roce 1854, tedy záhy poté, co s bratrem ukončili společné podnikání, se Josef Zimmermann rozhodl přestěhovat do Stráže nad Nisou, což také udělal. Zde pokračoval v podnikání. Pronajal si od Stefana Königa zdejší tovární budovy a i nadále pokračoval v rodinné tradici, zabýval se výrobou sukna. Toto období jeho života bylo provázeno dle německých *Reichenberger Zeitung* „tvrdou prací a též spořivostí.“²²¹ Ač toto tvrzení německého tisku o muži německé národnosti je jistě účelově nadsazeno, stejně jako tomu bylo v českém tisku v případě významných českých osobností, mohlo by svědčit o jistých schopnostech a vlastnostech Josefa Zimmermanna.

²¹⁶ BAIER, *Lebensbilder*, s. 211.

²¹⁷ Tamtéž, s. 211.

²¹⁸ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1.

²¹⁹ BAIER, *Lebensbilder*, s. 211.

²²⁰ Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

²²¹ Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

Dlouholetá práce v pronajaté továrně mu zajistila dostatečný kapitál na to, aby mohl výrobní objekty, ve kterých již 18 let působil, odkoupit. Stalo se tak v roce 1872 (nebo 1873), kdy zemřel majitel bývalé Bergerovy továrny Stefan König. To však nebyl jediný majetek, jenž získal, jelikož po Stefanu Königovi převzal i budovu č. p. 1 v Novém Habendorfu.²²²

Tímto začala nová etapa života Josefa Zimmermanna. Jako vlastník objektů mohl již naplno rozjet své podnikatelské záměry. V průběhu několika let došlo k přestavění a uzpůsobení některých budov provozu a k celkové modernizaci. Došlo také k rozšíření podniku zakoupením tzv. „Grundfabrik“,²²³ která však byla později prodána.

Firma velmi prosperovala a vyráběla kvalitní zboží. Významným dnem bylo pro Josefa Zimmermanna 22. 3. roku 1878, kdy tovární komplex navštívil císařův bratr Karel Ludvík. Po jeho návštěvě bylo firmě Zimmermann uděleno privilegium c. k.²²⁴

Celkově byla firma pod Zimmermannovým vedením jednou z nejúspěšnějších firem libereckého kraje, což dokládá nejen skutečnost, že získala status dodavatelského závodu, ale také fakt, že se umístila velmi dobře na světových výstavách.

Mimoto se Josef Zimmermann staral o bezpečnost svého nemovitého majetku. Spolu s ostatními místními továrníky totiž stál u založení Sboru dobrovolných hasičů v roce 1874.²²⁵

Josef Zimmermann byl dvakrát ženatý. Jeho první manželka Maria se jmenovala za svobodna Rothwang a pocházela z Brna. Vzali se, jak bylo zvykem, v místě bydliště nevěsty, tedy v Brně (Altbrunn) dne 28. 7. 1862.²²⁶ Marie však zemřela již ve věku 31 let a to dne 25. 10. v roce 1874. Za příčinu její smrti bylo označeno vyčerpání (Entkräftung).²²⁷ Jeho druhá manželka, která jej přežila, se jmenovala také Marie,

²²² BAIER, *Lebensbilder*, s. 211.

²²³ Tamtéž.

²²⁴ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 9.

²²⁵ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 88.

²²⁶ SOA Litoměřice, fond Sběrka matrik Severočeského kraje (dále jen SMSK) [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1863–1873, sign. L152/11, s. 7, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z:

http://matriky.soyalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814343%29%29
²²⁷ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou Z, I-Z 1857–1917, sign. L152/44, fol. 93 s. 50 [vid. 13. 05. 2013], dostupné z:

rozená Katzer (v matrikách psáno Kačer) a byla z Hodkovic nad Mohelkou.²²⁸ Svatba se konala v Hodkovicích nad Mohelkou dne 27. 8. 1878.²²⁹

Josef Zimmermann měl pět dětí, dva syny a tři dcery. Děti z prvního manželství byly Karl (Carolus Josefus * 7. 11. 1863),²³⁰ Josef (Josefus Franciscus Guilielmus * 29. 11. 1864, † 22. 12. 1881)²³¹ Maria Anna (* 19. 1. 1871)²³² a všechny se narodily v domě č. p. 1 ve Starém Habendorfu. Dvě dcery z druhého manželství se jmenovaly Rosa Helena Maria (* 14. 6. 1879)²³³ a Adele Anna Maria (* 11. 9. 1884).²³⁴

Josefův starší syn, Karl Zimmermann, pracoval s otcem již delší dobu ve firmě a během otcovy nemoci provozoval podnik zcela samostatně.²³⁵ Josefův mladší syn Josef Zimmermann zemřel již 22. 12. 1881 v domě č. p. 1 ve Starém Habendorfu v 17 letech na tuberkulózu.

Zřejmě trvalejší zdravotní obtíže přinutily Josefa Zimmermanna v zimě roku 1891 odjet na místo s teplejším podnebím. Proto se 8. 1. 1891 vydal do severoitalského lázeňského města Merano. Zde však nenašel ani po několika měsících slíbené

http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814350%29%29

²²⁸ Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

²²⁹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Hodkovice nad Mohelkou, římskokat. f. ú., matrika Hodkovice nad Mohelkou O, I-O 1868–1899, sign. L41/18 Z, s. 74 (77), [vid. 13. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2811276%29%29

²³⁰ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1863–1873, sign. L152/11, s. 7, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814343%29%29

²³¹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1863–1873, sign. L152/11, s. 22, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814343%29%29

²³² SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1863–1873, sign. L152/11, s. 90, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814343%29%29

²³³ Státní oblastní archiv Litoměřice (dále jen SOA Litoměřice), SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1873–1888, sign. L152/12, s. 66, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814344%29%29

²³⁴ Státní oblastní archiv Litoměřice (dále jen SOA Litoměřice), SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1873–1888, sign. L152/12, s. 128, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814344%29%29

²³⁵ Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

uzdravení, a tak se rozhodl vrátit se domů, kam dorazil 12. 5., v té době již těžce nemocen. Zemřel v 64 letech v pět hodin odpoledne v pátek 10. 7. 1891 na nemoc označenou tehdejšími novináři jako „plicní edém“,²³⁶ dle matriky však šlo o rakovinu hrtanu (Kehlkopfkrebs),²³⁷ což by odpovídalo jeho dlouhodobým zdravotním obtížím.

Pohřeb Josefa Zimmermanna se konal v neděli 12. 07. 1891 v 16 hodin odpoledne ve Stráži nad Nisou. Byl pohřben na místním hřbitově v rodinné hrobce Zimmermannů, která byla postavena v roce 1891.²³⁸

Zádušní mše (Trauergottesdienst) za Josefa Zimmermanna proběhla v pondělí 13. července v 9 hodin ráno v kostele ve Starém Habendorfu.²³⁹ Ten samý den také vyšlo v *Reichenberger Zeitung*, jak bylo zvykem, vyjádření díky všem příbuzným, spolupracovníkům a zaměstnancům, kteří byli účastni pohřbu.²⁴⁰

Jeho druhá manželka Marie Zimmermannová, nevlastní matka Karla Zimmermanna, zemřela dne 31. 8. 1911 (v kronice uvedeno chybně 30. 8. 1911) v Žitavském sanatoriu, kde se léčila na zápal plic (Lungenentzündung mit chronischem Herzleiden).²⁴¹ Kronikář ji považoval za velmi dobročinnou ženu, jež podporovala charitu. Zdejšímu kostelu sv. Kateřiny Alexandrijské věnovala v roce 1892 jeden z bočních oltářů, oltář zasvěcený Panně Marii.²⁴² Karl Zimmermann po její smrti věnoval 100 korun chudinskému fondu (Armenfonde).²⁴³

²³⁶ Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

²³⁷ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou Z, I-Z 1857–1917, sign. L152/44, fol. 203 s. 104, [vid. 13. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814350%29%29

²³⁸ Josef Zimmermann (smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 159 (12. 7. 1891, ranní vydání), s. 15.

²³⁹ Josef Zimmermann (smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 8.

²⁴⁰ Josef Zimmermann (Danksagung), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 160 (14. 7. 1891, ranní vydání), s. 8.

²⁴¹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou Z, I-Z 1857–1917, sign. L152/44, fol. 346 s. 176, [vid. 13. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814350%29%29

²⁴² RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 227.

²⁴³ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 75.

5.2 Karl Zimmermann

Karl Zimmermann, jenž byl za své zásluhy pro společnost zařazen mezi novou šlechtu, byl nejstarším synem Josefa Zimmermanna a narodil se 7. listopadu 1863. Stejně jako jeho otec byl i on významným severočeským průmyslníkem.

Firmu převzal po otcově smrti v červenci roku 1891. Na vedení firmy se však podílel již dříve, zcela samostatně pak vedl firmu od doby, kdy se otcova nemoc zhoršila a ten byl nucen odcestovat do zahraničí.

Za vedení Karla Zimmermanna se firma dočkala dalších inovací. Nový majitel zrušil provoz v tkalcovně, kde probíhalo ruční tkaní. Budovu tkalcovny, která byla určena jako prostor pro ruční tkaní, bylo tedy možné využít novým způsobem, a tak byla přestavěna na ubytovnu pro zaměstnance.²⁴⁴ Výstavba bytů pro zaměstnance nebo dokonce vznik celých dělnických kolonií nebyly v té době výjimečnou záležitostí mezi velkými průmyslníky. I v tomto případě šel tedy majitel továrny s dobou.

Inovace a novinky se však netýkaly jen modernizace a zlepšení výroby samotné. Karl Zimmermann se ve své nové funkci velkopřůmyslníka snažil zlepšit možnosti obchodování a založil sklady v Brně a Vídni. Jako pozitivní se též ukázala jeho snaha neomezovat se pouze na domácí trh. Nepřetržitě usiloval o získání nových trhů pro své výrobky.²⁴⁵

Právě tento přístup mu pomohl v době krize, která ohrozila soukenické odvětví libereckého textilního průmyslu, kdy vzájemná konkurence mnoha textilních továren ztížila prodej výrobků. Podařilo se mu totiž získat odbyt pro svá podle všeho kvalitní sukna v Itálii, na Balkáně atd.²⁴⁶

V době vedení Karla Zimmermanna dosáhla továrna největších úspěchů a bohatství rodiny Zimmermannů rostlo, a tak se její členové rozhodli postavit reprezentativní sídlo v Liberci. Karl Zimmermann si k tomu vybral velmi příhodné místo, které se nalézalo hned vedle libereckého zámku. Pozemek, na kterém měl dům

²⁴⁴ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 141–142.

²⁴⁵ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1.

²⁴⁶ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1.

stát, získal odkoupením části zámecké zahrady²⁴⁷ a další přilehlé parcely. Dům byl postaven na návrh vídeňského architekta Hanse Peschla mezi léty 1900–1901 uznávanou stavební firmou Gustav Sachers a synové.²⁴⁸ Rodina Zimmermannů zde však pobývala dle pramenů jen příležitostně. Dům byl však významnou investicí, jelikož jeho prostory byly pronajímány.

Karl Zimmermann se však nevěnoval jen záležitostem, které souvisely přímo s vedením firmy, ale byl také činný ve veřejném životě. Dne 7. 1. 1900 byl Karl Zimmermann zvolen do čela Vodního družstva k regulování říčních toků a ke stavbě přehrad v povodí Zhořelecké Nisy. Toto družstvo bylo založeno po povodni, která postihla Liberec v červenci roku 1897 a která překonala všechna technická protipovodňová opatření.²⁴⁹ Továrna Karla Zimmermanna byla touto povodní též zasažena, a tak Karl Zimmermann, jako jeden z postižených průmyslníků, byl účasten na plánech pro regulaci říčních toků a stavbu přehrad.²⁵⁰ „K poskytování finančních subvencí byli vyzváni nejen majitelé pozemků a továren v povodí řeky, ale také sousední země, Prusko, Sasko, Slezsko, Horní Lužice i město Zhořelec.“²⁵¹

Karl Zimmermann se též podílel na rozvoji Stráže nad Nisou a okolí. Na svých pozemcích, které se nalézaly uprostřed obce, nechal v roce 1901 postavit faru a o rok později ještě mateřskou školku. Obě stavby také financoval.²⁵² Kromě toho byl také mecenášem kostela, jelikož s ostatními místními podnikateli přispěl na pořízení šesti nových zvonů,²⁵³ přičemž jméno Karla Zimmermanna bylo na největším z nich.²⁵⁴ Z toho by mohlo plynout, že na tyto účely věnoval nejvyšší obnos. Sponzoroval též nejrůznější veřejné akce.²⁵⁵

Byl také zakladatelem několika nadací. Patřila mezi ně nadace pro pracovníky firmy „*Karl Zimmermannsche Kaiser Franz Josef Jubiläumsstiftung für Hilfsbedürftige Männe, Frauen oder Mädchen*“, nadace na již zmíněné zřízení školky „Carl

²⁴⁷ TECHNIK, Svatopluk: *Liberecké domy hovoří*, Sv. 3, Liberec, Město Liberec 1995 (dále jen TECHNIK, *Liberecké domy*), s. 34.

²⁴⁸ KARPAŠ, *Kniha o Liberci*, s. 183.

²⁴⁹ KARPAŠ, *Kniha o Liberci*, s. 626.

²⁵⁰ Tamtéž.

²⁵¹ Tamtéž.

²⁵² RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 218.

²⁵³ Tyto zvony byly náhradou za zvony odevzdané během rekvizice za 1. světové války.

²⁵⁴ GÜRLICH-SCHMIDT, Grete: *Die Glocken des Jeschken-Isergaues*, Reichenberg, Im Selbstverlage des Vereines für Heimatkunde 1927, s. 20.

²⁵⁵ Například oslavy 30. výročí vzniku hasičského sboru - SOkA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 88.

Zimmermannische Kindergartenstiftung“, nadace pro poraněné nebo vysloužilé členy hasičského sboru „*Carl Zimmermansche Kaiser Franz Josef Jubiläumsstiftung für verunglückte oder verdiente Feuerwehrmänner*“ a nadace pro vysloužilé vojáky „*Karl Zimmermannsche Stiftung für bedürftige Mitglieder des Kameradschaftsvereines ehemaliger gedienter Soldaten in Althabendorf*.“²⁵⁶

Za všechny své aktivity, jak v oboru průmyslu, tak v oblasti rozvoje Liberce a jeho okolí, ale zvláště pak za působení v družstvu pro regulaci Nisy a podporu výstavby přehrad,²⁵⁷ které chrání obyvatele severních Čech dodnes před povodněmi, byl v roce 1903²⁵⁸ Karl Zimmermann povýšen do šlechtického stavu s predikátem „*von Neissenau*“.²⁵⁹

Kromě toho byl Karlu Zimmermannovi udělen také rodový znak. Jediné vyobrazení erbu, které jsem našla, byl však pouze nekolorovaný dřevěný reliéf umístěný nad vchodem do hrobky rodiny Zimmermannů. Obecné heraldické figury tvořící výplň štítu, stejně jako predikát „*von Neissenau*“, poukazují na fakt, že právě činnost Karla Zimmermanna ve Vodním družstvu byla hlavním důvodem pro jeho zařazení mezi novou šlechtu. Popis: štít dělený klínem od spodu nahoru; v pravém a levém horním poli lilie, ve špici třetího pole sedící včela,²⁶⁰ v dolní části přehradní nádrž se dvěma věžemi, z níž vprostřed vystupuje ruka držící kladivo. Nad erbem se nachází koruna. (viz obr. č. 62)

V tomto roce mu císař udělil ještě řád Červeného orla. Dalších ocenění se dočkal následujícího roku, kdy mu byl udělen komturský kříž řádu Františka Josefa. Cenné uznání získal Karl Zimmermann také od papeže, který mu udělil komturský kříž gregoriánského Rytířského řádu²⁶¹ a to v roce 1904.²⁶²

²⁵⁶ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/203, kart. 22, desky fondy a nadace.

²⁵⁷ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 2.

²⁵⁸ MAŠEK, Petr: *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti, díl II, N-Ž*, Vyd. 1. Praha, Argo 2008–2010, ISBN 978-80-257-0294-9, s. 497. Zde je uveden rok 1902.

²⁵⁹ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 218.

²⁶⁰ Symbol píle. Jedna z mnoha heraldických figur, kterou používali průmyslníci. Více: ŽUPANIČ, Jan: *Nová šlechta Rakouského císařství*. Vyd. 1. Praha, Agentura Pankrác 2006, ISBN 80-86781-08-9, s. 202.

²⁶¹ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 9.

²⁶² SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 27.

Významnou událostí byla pro Karla Zimmermanna návštěva císaře Františka Josefa I., který se v červnu roku 1906 rozhodl zavítat do Liberce a prohlédnout si zdejší Výstavu českých Němců (Deutschböhmisches Ausstellung). Pro město byla tato návštěva zcela mimořádná a obyvatelé Liberce a okolí se na ni pečlivě připravili. Město bylo náležitě vyzdobeno a sousedství zámku, kde se nalézal dům rodiny Zimmermannů, pak nebylo výjimkou.²⁶³

Karl Zimmermann však císaře nepozdravil záhy po jeho příjezdu, ale zřejmě až na výstavě samotné.²⁶⁴ Poté se účastnil slavnostní tabule, která se konala v Mramorovém sálu v Clam-Gallasově zámku ve 14 hodin a 30 minut. K této tabuli byly kromě některých vysokých hodnostářů císařství a města Liberce pozváni také členové Obchodní a živnostenské komory v Liberci, jako její prezident Alois Neumann, dále Gustav Jantsch,²⁶⁵ Hugo Stöhr, Theodor Cichorius, Willi Ginzkey, Alfred Deutsch, Ottomar von Klinger, Wilhelm Riedel, Adolf Schmidt, Karl Wagner, Johann von Liebieg a mezi nimi nechyběl ani Karl Zimmermann.²⁶⁶ Po slavnostní tabuli následovala návštěva muzea (Nordböhmisches Gewerbemuseum) a Obchodní a živnostenské komory, bylo císaři představeno mnoho jejích členů, stejně jako Karl Zimmermann, předseda Centrálního spolku severočeských vlnářských průmyslníků (Präsident des Zentralvereines der nordböhmisches Wollindustriellen).²⁶⁷

Dne 23. 6. 1906 v 18 hodin a 30 minut jel císař do Stráže nad Nisou, aby přijal hold od venkovského obyvatelstva.²⁶⁸ V zahradě Karla Zimmermanna na něj čekalo tisíce lidí. Před vstup do továrního dvora byly postaveny vlajkové žerdi a tovární budovy byly velkolepě nazdobeny.

Po příjezdu do areálu továrny byl František Josef I. nejdříve přivítán dlouhými projevy vlastníka firmy Karla Zimmermanna a jeho manželky Heleny. Posléze přišla dcera manželů Zimmermannových, jedenáctiletá Nenny von Zimmermann, a předala monarchovi kytici a přednesla srdečnou oslavnou báseň,²⁶⁹ ve které jej zároveň také uvítala. Za vřelé uvítání panovník malé Nenny poděkoval a věnoval jí zlatý náhrdelník

²⁶³ *Die Kaisertage von Reichenberg und Gablonz: Zur Erinnerung an den Besuch der Deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg 1906 durch Seine Majestät den Kaiser*, Wien, Elbemühl 1906, nestr. (dále jen *Die Kaisertage*) Reichenberg im Festschmucke.

²⁶⁴ *Die Kaisertage*. Der erste Kaiserbesuch in der Ausstellung am 22. 6. 1906.

²⁶⁵ Uvedeno Jantsch.

²⁶⁶ *Die Kaisertage*. Die Hoftafel.

²⁶⁷ *Die Kaisertage*. In der Handels- und Gewerbekammer.

²⁶⁸ *Die Kaisertage*. Die Fahrt in der Landbezirk.

²⁶⁹ Tamtéž.

s medailonkem, na kterém byly iniciály jeho jména. Pak přišel liberecký okresní starosta a zemský poslanec Franz Besemüller a pozdravil císaře jménem lidu libereckého okresu. Následoval předseda okresního zastupitelstva z Chrastavy Leopold Schauer.²⁷⁰ Panovník se zde setkal s mnoha představiteli místních obcí, s průmyslníky, se členy mnoha spolků, ale také se školáky. Tím jeho návštěva skončila.

I po této návštěvě a všech svých úspěších Karl Zimmermann nezhálel, naopak se stále snažil držet krok s dobou. Proto se rozhodl pro další modernizace. V roce 1911 nechal v továrním areálu vystavět novou železobetonovou třípodlažní přádelnu a těsně před svou smrtí v roce 1924 plánoval zřejmě úpravu kanalizace nové barevny, jež měla být realizována firmou Gustav Sachers a synové.

Karl Zimmermann byl člověk politicky aktivní, byl členem liberecké okresní rady (Bezirksvertretung Reichenberg) a v roce 1917 byl jmenován do rakouské Panské sněmovny (österreichischen Herrenhause).²⁷¹ Jak již však nebylo u průmyslníků tak časté, byl činný i ve vlastní obci. Působil totiž jako obecní rada ve Stráži nad Nisou (Gemeindevertretung in Althabensdorf).

Mezi jeho další významné funkce patřilo po řadu let viceprezidenství v Obchodní a živnostenské komoře v Liberci (Reichenberger Handels- und Gewerbekammer), ve kterém působil od roku 1902²⁷² jako „loajální zaměstnanec a spolehlivý vedoucí,“²⁷³ nicméně členem komory byl jako podnikatel již mnohem dříve, dále byl viceprezidentem pojišťovny CONCORDIA („CONCORDIA“, Allgemeine Versicherungs-Aktiengesellschaft in Reichenberg),²⁷⁴ byl ve vedení Průmyslového sdružení (Industriellen-Verbandes), působil jako generální rada Rakousko-uherské banky (Österreichisch-ungarischen Bank) a byl činný v představenstvech (Verwaltungsrat) dalších bankovních institucí.

Jak již bylo zmíněno, velkou část své energie věnoval vodohospodářským plánům. Byl předsedou Vodního družstva (Obmann der Wassergenossenschaft zur Regulierung der Wasserläufe und Erbauung von Talsperren im Flußgebiete der

²⁷⁰ *Die Kaisertage*. Die Fahrt in der Landbezirk.

²⁷¹ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1.

²⁷² Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (25. 10. 1924, ranní vydání), s. 14.

²⁷³ Tamtéž.

²⁷⁴ Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 253 (26. 10. 1924, ranní vydání), s. 15.

Görlitzer Neiße),²⁷⁵ u jehož založení byl a kde působil přes 25 let,²⁷⁶ a Vodohospodářského sdružení (Der Deutsche Wasserwirtschaftsverband in der Tschechoslowakai Republik in Reichenberg), v jehož čele stál taktéž od založení.²⁷⁷

Dále byl Karl Zimmermann správním radou Obchodní a průmyslové banky od doby jejího vzniku²⁷⁸ (Verwaltungsrat der Bank für Handel und Industrie), členem Státní rady železniční (Zentraleisenbahnrate) a Státní komise pro živnostenskou daň (Erwerbsteuer-Landeskommission). Mimoto byl členem a čestným členem mnoha spolků a sdružení.²⁷⁹

Zemřel v roce 1924 náhle a nečekaně ve věku 61 let (někde chybně uváděno ve věku 62 let)²⁸⁰ ve čtvrtek 23. října večer v důsledku mrtvice nebo infarktu (Schlaganfalles,²⁸¹ Herzschlag²⁸²). Pohřeb se konal v pondělí 27. října o půl 3 odpoledne ve Stráži nad Nisou. Karl Zimmermann byl pohřben do rodinné hrobky, stejně jako ostatní členové jeho rodiny.

Po jeho smrti vyšla v *Reichenberger Zeitung* smuteční oznámení, ve kterých byl jmenován, od Obchodní a živnostenské komory v Liberci, pojišťovny CONCORDIA, Vodního družstva, Obchodní a průmyslové banky a Vodohospodářského sdružení, ve kterých bylo zhodnoceno Zimmermannovo působení v těchto institucích. Nechybělo ani parte od zaměstnanců továrny ve Starém Habendorfu, kde bylo o Zimmermannovi psáno jako o muži se smyslem pro povinnost, shovívavém a nápomocném.²⁸³ Do jaké míry bylo toto tvrzení pravdivé a do jaké spíše oslavné, lze jen těžko určit.

Karl Zimmermann, patron Stráže nad Nisou (Patronatsherr zu Althabensdorf)²⁸⁴ a muž, „jehož jméno nikdy nechybělo ve sbírkách pro národní, humanitární a charitativní

²⁷⁵ Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (25. 10. 1924, ranní vydání), s. 13.

²⁷⁶ Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 253 (26. 10. 1924, ranní vydání), s. 15

²⁷⁷ Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (25. 10. 1924, ranní vydání), s. 14.

²⁷⁸ Tamtéž.

²⁷⁹ Tamtéž, s. 13.

²⁸⁰ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1.

²⁸¹ Karl Zimmermann Nießenau (Sterbefall), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 251 (24. 10. 1924, ranní vydání), s. 4.

²⁸² Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (25. 10. 1924, ranní vydání), s. 13.

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ Tamtéž.

účely, „²⁸⁵ byl jednou ženatý, jeho manželkou byla Helena rozená Seidlová a měli spolu dvě dcery. První se narodila Nenny (Helena Magdalene Marie Michaela * 3. 7. 1895),²⁸⁶ druhá Ilse (* nezjištěno). Po jeho smrti vedly továrnu právě jeho manželka a dcery.

5.3 Helena Zimmermannová

První a jediná manželka Karla Zimmermanna Helena se za svobodna jmenovala Seidlová (psáno také Seidelová) a narodila se 18. 11. 1873²⁸⁷ v obci Trautmannsdorf an der Leitha na území dnešního Rakouska.²⁸⁸ Helenin otec se jmenoval Ignaz Seidl a byl majitelem tamějšího moderního mlýna (Kunstmühlbesitzer),²⁸⁹ Helenina matka se jmenovala Magdalena Seidelová a její jméno za svobodna znělo Ederová.²⁹⁰ Helenina matka žila později spolu se svou dcerou, zetěm a vnoučaty v domě č. p. 1 ve Starém Habendorfu. Dle výpovědi kronikáře to byla dobročinná žena velmi ušlechtilého charakteru, která obdarovávala školní děti, děti z dětského domova a chudé na Vánoce dárky. Zemřela 30. 4. 1912 a byla pohřbena do rodinné hrobky v obci Margarethen am Moos, jež leží v dnešním Rakousku nedaleko Vídně a již zmíněné obce Trautmannsdorf an der Leitha.²⁹¹

Datum a místo Helenina sňatku s Karlem Zimmermannem není ověřeno, ale zřejmě se tak stalo dne 17. 10. 1891 v jejím rodišti, v obci Trautmannsdorf an der

²⁸⁵ Karl Zimmermann Nießenau (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1–2.

²⁸⁶ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?eventPg=%3E&pageTxt=1&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

²⁸⁷ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?eventPg=%3E&pageTxt=1&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

²⁸⁸ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-19, kart. 10, desky Gesellschaftsvertrag, úmrtní list Heleny Zimmermannové.

²⁸⁹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

²⁹⁰ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 74.

²⁹¹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou Z, I-Z 1857–1917, sign. L152/44, fol. 349 s. 177 [vid. 13. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814350%29%29

Leitha.²⁹² Poté následovala manžela do Starého Habendorfu, kde žila většinu svého života. Do rodinného sídla Zimmermannů v Liberci se nastěhovala nejspíše ještě spolu s manželem mezi léty 1918–1921 a žila zde, ovšem ne nepřetržitě, do roku 1934.²⁹³

Helena působila po smrti svého manžela v roce 1924 ve vedení firmy a později jako komplementářka komanditní společnosti až do své náhlé smrti. Jako komplementářka, dobově nazývaná osobně ručící společnice, měla mnoho právních a obchodních povinností, které plnila sama nebo prostřednictvím jmenovaných prokuristů, zmocněnců firmy disponujících plnou mocí. Byli jimi například Hans Kuntner, Robert Brosche nebo Rudolf Gebert.

Všem těmto mužům musela Helena Zimmermannová důvěřovat. Například Rudolf Gebert byl, jak již bylo zmíněno, účetním firmy, Robert Brosche taktéž²⁹⁴ a Hans Kuntner, jenž působil později jako ředitel firmy Josef Zimmermann k. s., byl Heleniným synovcem, alespoň tomu nasvědčuje nekrolog vyšlý v *Reichenberger Zeitung*, jenž označuje Hanse a Alici Kuntnerovy za synovce a neteř.

O jejím konkrétním působení ve firmě však nenalezneme moc informací. Více toho však nalezneme o jejích aktivitách, hlavně co se charitativní činnosti týče. Helena se účastnila spolu se svým manželem, ale také po jeho smrti, různých dobročinných sbírek a přispívala dary různým charitativním fondům a spolkům.²⁹⁵ Po založení školky ve Starém Habendorfu v roce 1902 se stala její záštitou²⁹⁶ a během první světové války nechala v domě č. p. 1 ve Starém Habendorfu zřídit lazaret s osmi lůžky pro raněné vojáky.²⁹⁷

Heleninu charitativní činnost dokládá také to, že u příležitosti smrti své matky darovala 500 korun chudinskému fondu (Armenfond), 100 korun spolku veteránů, 100

²⁹² SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

²⁹³ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1934*, s. 699. V *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1935* již v abecedním seznamu uvedena není.

²⁹⁴ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 86.

²⁹⁵ V různých číslech *Reichenberger Zeitung* nalezneme její jméno v rubrice „Spenden“, minimálně v letech 1924–1936.

²⁹⁶ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 17–18.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 92.

korun požárnímu sboru Starého a Nového Habendorfu, 100 korun tělovýchovnému spolku a 100 korun (Bruderschaft).²⁹⁸ Katolické vyznání, odpovědnost plynoucí z jejího postavení (kterou však ani zdaleka nepocíťovali všichni továrníci) a osobní povaha byly zřejmě pramenem její dobročinnosti.

Helena Zimmermannová zemřela dne 23. 10. 1936 v domě ve Starém Habendorfu č. p. 1, ve kterém strávila většinu svého života, ve věku nedožitých 63 let na následky anafylaktického šoku.²⁹⁹ Pohřeb se konal 26. 10. 1936 ve 3 hodiny odpoledne ve Starém Habendorfu. Helena byla pohřbena do rodinné hrobky na hřbitově v dnešní Stráži nad Nisou.

5.4 Helena Zimmermannová ml.

Helena Zimmermannová, zapsaná v matrice jako Helena Magdalene Marie Michaelae, které se však zřejmě již od jejího dětství říkalo Nenny (někde psáno také jako Neny), se narodila jako starší dcera manželů Zimmermannových dne 3. 7. 1895 ve Starém Habendorfu v domě č. p. 1.³⁰⁰

Jako malá žila s rodiči v domě v továrním komplexu ve Stráži nad Nisou č. p. 1, kde také v roce 1906, jak již bylo zmíněno, recitovala císaři báseň. Po otcově smrti vedla společně s matkou a sestrou firmu Zimmermann, přičemž zpočátku působila jako komandistka, později jako komplementářka.

Nenny Zimmermannová vedla poměrně rušný manželský život, soudě dle počtu uzavřených manželství. Přitom všichni její manželé byli přibližně ze stejné sociální vrstvy. Ostatně obdobně tomu bylo v případě jejich rodičů. Nalezli bychom mezi nimi nositele šlechtického titulu, továrníka, obchodníka apod.

²⁹⁸ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 74.

²⁹⁹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48-19, kart. 10, desky Gesellschaftsvertrag, úmrtní list Heleny Zimmermannové.

³⁰⁰ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?eventPg=%3E&pageTxt=1&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

Poprvé se Nenny provdala dne 21. 10. 1916 ve své rodné obci, ve Starém Habendorfu, za Egberta Heina, který byl nositelem šlechtického titulu „*Edler von Hein*“.³⁰¹ Toto manželství bylo bezdětné.

Dne 17. 8. 1919 byla Nenny provdána dle ritu římskokatolického ve Starém Habendorfu za Maxe Ehingera, továrníka z Vrchlabí.³⁰² Dne 7. 9. 1920 se jim ve Starém Harcově (Altharzdorf)³⁰³ narodila dcera Marianna, jež po rozluce rodičů zůstala v péči matky.³⁰⁴ Manželství Nenny Ehingerové a Maxe Ehingera bylo rozvedeno od stolu a lože usnesením okresního soudu ve Vrchlabí dne 11. 8. 1927.³⁰⁵ Po rozvodu byla Nenny od 30. 8. 1927 přihlášena k pobytu v Liberci v Zámecké ulici č. 3, bydlela tedy se svou matkou, nicméně stále pod jménem Ehingerová. Žila zde do roku 1928.

Rozluka manželství byla na návrh obou manželů pro nepřekonatelný odpor ve smyslu par. 15 zákona z 22/5 1919 č. 320 Sb.³⁰⁶ Manželství bylo rozloučeno dne 26. 9. 1928.³⁰⁷

Dalším manželem Nenny rozené Zimmermannové byl Franz Anton Szantner. Franz Szantner byl jugoslávské národnosti a narodil se 25. 9. 1888 v Laibach (Lublaň) jako syn Franze Szantnera a Elisabeth Kutýaro. Stejně jako Nenny Zimmermannová byl již jednou ženatý a měl dceru z prvního manželství Sigrid Szantner.³⁰⁸ Franz Szantner působil jako ředitel továrny na lepidla v Sasku, kde také v Pirně žil. Manželství uzavřeli dne 8. 12. 1928 v Sasku.³⁰⁹ Sňatek to byl občanský, nikoli církevní, což později

³⁰¹ SOA Litoměřice, SMSK [online], Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I-N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29, dopsáno později, špatně čitelné.

³⁰² Název jeho firmy zněl Max Ehinger Hohenelbe, Leinengarnhandel, Leinen- und Baumwollgarnbleiche.

³⁰³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/44, kart. 9, desky Ehinger a Ehinger Treungsakten, odpověď na vyzvání soudu ve Vrchlabí z 11. 10. 1928 „An das Bezirksgericht Reichenberg...“

³⁰⁴ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/44, kart. 9, desky Ehinger a Ehinger Correspondence, Notariatsakt, bez data.

³⁰⁵ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/44, kart. 9, desky Ehinger a Ehinger Treungsakten, Scheidung von Tisch und Bett z 11. 8. 1927.

³⁰⁶ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/45, kart. 9, desky Ehinger a Ehinger Treu., Rozluka manželství, Abschrift 1, No I 399/28.

³⁰⁷ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szantner, Eheungültigkeitsklage, 30. 1. 1932 rozvodovací důvody.

³⁰⁸ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szandtner Correspondens, dopis z 15. 9. 1931.

³⁰⁹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szandtner Ehetreumungsklage, krajský soud Liberec, 25. 11. 1932.

figurovalo v soudních jednáních, která se týkala rozvodu a rozluky manželů. Manželství Nenny a Franze bylo bezdětné.³¹⁰

Vzhledem k častému střídání příjmení se Nenny rozhodla používat své rodné příjmení Zimmermannová. Stalo se tak na základě rozhodnutí zemského úřadu v Praze.³¹¹

Manželé žili v době manželství nejprve spolu ve Starém Habendorfu, poté se však z níže uvedených důvodů od sebe odstěhovali. Nenny Szantnerová nadále bydlela ve Starém Habendorfu č. p. 1, konkrétně od 11. 7. 1931 do 23. 10. 1931, poté se přestěhovala do Liberce, kde byla přihlášena k pobytu od 23. 10. 1931 do 3. 7. 1932 jako Szantnerová. Její manžel Franz Szantner odjel zpět do Pirny.

Dne 5. 4. 1932 bylo manželství Nenny Zimmermannové a Franze Szantnera rozloučeno.³¹² V té době žil Franz Szantner již opět v Pirně, v Nádražní ulici č. 15 f. Manželství bylo prohlášeno za neplatné dle jugoslávského práva, ale v Sasku, kde bylo uzavřeno, bylo považované za platné. V Jugoslávii byly však uznány jen církevní oddávky a obřad manželů Szantnerových byl „stanovisko civilní.“³¹³ O možné neplatnosti manželství se Nenny Szantnerová dozvěděla, když podávala žádost o rozvod kvůli manželově nevěře,³¹⁴ a poté se pokoušela o anulování manželství. Její snahy však nebyly úspěšné a manželství muselo být rozloučeno.

Dalším manželem Nenny Szantnerové byl August Juppe, obchodník v Huti u Jablonce n. N. August Juppe se narodil 12. 11. 1894 v Huti u Jablonce n. N.³¹⁵ V žádosti o výkon občanského sňatku a prominutí výkonu ohlášek z 5. 5. 1932 uvádí svůj stav jako rozloučený, vdovec. Jeho předchozí manželství bylo bezdětné. Jeho rodiče byli Augustin Juppe, továrník, a Antonie Aloisia Stützová. Svou národnost uvádí jako německou a své náboženské vyznání jako římskokatolické.³¹⁶

³¹⁰ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szandtner, Entwurf für einen Notariatsakt.

³¹¹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48–19, kart. 10, desky Gesellschaftsvertrag, Výtah z obchodního rejstříku Rej. A. u krajského soudu v Liberci, svazek A VIII, folio 185, běžné číslo firmy a řadové číslo zápisu 185/4.

³¹² SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szandtner - Correspondenz, Úřední vysvědčení z června 1932.

³¹³ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Nenny Szandtner Eheungültigkeitsklage, rozvodovací důvody, 30. 1. 1932.

³¹⁴ Tamtéž.

³¹⁵ Hut' (Labau bei Gablonz) je dnes částí obce Pěnčín v okrese Jablonec nad Nisou.

³¹⁶ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/45, kart 9, Žádost o výkon občanského sňatku a prominutí výkonu ohlášek 5. 5. 1932.

Nenny žila od 23. 10. 1931 opět v Liberci, který měl být společným domovem obou manželů, zatímco její matka bydlela v té době ve Starém Habendorfu č. p. 1. Podle osobních údajů souvisejících s žádostí o výkon občanského sňatku byla Nenny svým vyznáním římskou katoličkou a byla německé národnosti.

Dne 5. 5. 1932 podali Nenny Szantnerová a August Juppe žádost o dispens výkonu trojnásobných ohlášek a dispens karenční lhůty – žádost o výkon občanského sňatku a prominutí výkonu ohlášek. Datum sňatku není známé, nicméně v březnu následujícího roku žila Nenny se svým manželem v Huti.³¹⁷

Zřejmě již od září 1934 však žila opět ve Starém Habendorfu č. p. 1.³¹⁸ K pobytu zde byla přihlášena od 5. 11. 1934 jako Juppeová.³¹⁹ Odstěhování se od manžela by mohlo znamenat rozpad dalšího, již čtvrtého manželství. Nejpozději od poloviny roku 1935 pak žila Nenny ve Vídni v ulici Lerchenfelderstrasse.³²⁰

Její zřejmě posledním manželem byl komanditista ve firmě Josef Zimmermann a komerční rada Karl Guttmann. Jestli se s ním seznámila ve Vídni, není jasné, nicméně do firmy Zimmermann vstoupil na její žádost. Znamé není ani datum jejich sňatku, nicméně zřejmě k němu došlo až po roce 1942.³²¹

Během války, ještě v roce 1941, pobývala Nenny i se svou dcerou ve Starém Habendorfu.³²² Po válce je Nenny zmíněna jako majitelka firmy v době národní správy a jako rakouská občanka, již se stala zřejmě po sňatku s Karlem Guttmannem. Poté zprávy o rodině zcela mizí.

³¹⁷ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Neny Szantner Notariatsakte, An das Finanz-Amt Pirna 27. 7. 1935.

³¹⁸ Tamtéž.

³¹⁹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/45, kart. 9, desky Neny Szantner, potvrzení z policejního ředitelství.

³²⁰ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky Akten, Neny Ehinger, Szantner, Ehepakten, Finanzamt Pirna, dopis z 27. 6. 1935.

³²¹ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky mdj. Marianne Ehinger, různé, Nenny zde stále jako „Nenny von Zimmermann“, stejně tak v *Adressbuch der Gauhauptstadt Reichenberg 1941/42*.

³²² SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/46, kart. 9, desky mdj. Marianne Ehinger, různé.

5.5 Ilse Langer-Schrollová

Ilse se narodila jako mladší dcera manželů Zimmermannových neznámo kdy, zřejmě však v roce 1902.³²³ Stejně jako její sestra Nenny Zimmermannová se i ona stala po smrti komanditistkou v nově vzniklé komanditní společnosti.

Mladší dcera Zimmermannových se provdala do rodiny textilních průmyslníků v Broumově, konkrétně za Eduarda Langer-Schrolla, který je znám jako sběratel starých tisků a autogramů. Měli spolu dvě dcery, Evu Marii a Brigittu.

Ilse žila po svatbě se svým manželem v Broumově na Trautenauer StraÙe 30,³²⁴ čemuž nasvědčují smlouvy ohledně vzniku a působení komanditní společnosti. Trvalé bydliště mimo Stráž nad Nisou, popřípadě Liberec, spolu s faktem, že zastávala funkci komanditistky, jež má spíše dohlížitelskou povahu, by mohlo poukazovat na její malé působení ve firmě Josef Zimmermann k. s.

Ilse zesnula dne 24. 2. 1930 (kronikář uvádí den 28. 2. 1930, toho dne však vyšlo úmrtní oznámení v *Reichenberger Zeitung*) ve 28 letech. Dle nekrologů v novinách trpěla nějakou „těžkou nemocí“ a zemřela ve Vratislavi (Breslau) po blíže nespecifikované operaci.³²⁵ Pohřeb se konal v pátek 28. 2. ve tři hodiny odpoledne.³²⁶ Byla pohřbena v dnešním Broumově.

³²³ V roce 1930 zemřela dle nekrologu od firmy Zimmermann v *Reichenberger Zeitung* ve věku 28. let. To by znamenalo, že se narodila v roce 1901 nebo 1902. V matrice Stráže nad Nisou L152/13, jež mapuje narozené děti od roku 1888 do roku 1901, však uvedena není. Samozřejmě však není vyloučeno, že se narodila jinde.

³²⁴ Ilse Langer-Schroll (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung* [online], roč. 71, 1930, č. 51 (28. 2. 1930, ranní vydání), s. 15 [vid. 16. 4. 2013].

³²⁵ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, *Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944*, s. 188.

³²⁶ Ilse Langer-Schroll (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung* [online], roč. 71, 1930, č. 51 (28. 2. 1930, ranní vydání), s. 15 [vid. 16. 4. 2013].

6 Majetek rodiny Zimmermannů

6.1 Tovární objekty ve Stráži nad Nisou

Jak již bylo zmíněno, základem továrních objektů v dnešní Stráži nad Nisou byla manufaktura, jež byla založena v Novém Habendorfu v roce 1793 obchodníkem a podnikatelem Johannem Georgem Bergerem. Původní, v té době zřejmě chátrající³²⁷ objekt valchy s bělidlem č. p. 1 v Novém Habendorfu, byl novým majitelem opraven a uzpůsoben k provozu. Objekt byl ještě doplněn tiskárnou plátna.

Záhy se však ukázaly provozy jako nedostačující podnikatelským plánům, a tak Johann Georg Berger přikoupil ještě další pozemky v okolí, které však již ležely mezi Starým a Novým Habendorfem, a na nich nechal vystavět nové bělidlo.

Když J. G. Berger získal tovární oprávnění c. k. privilegované továrny na sukna, pokračoval v dalším rozšiřování svého podniku. Jeho snahou bylo vytvořit soběstačný tovární komplex. Navíc jeho plánům již nedostačovaly liberecké provozy, a tak svůj zájem přesunul na území Starého a Nového Habendorfu. Na nově zakoupených pozemcích pak vznikla valcha na sukna.³²⁸ Právě tento objekt se stal základem továrny Karla Zimmermanna.

K dalšímu rozšíření budov v dnešní Stráži nad Nisou došlo v roce 1801, kdy byl k areálu přičleněn další objekt - dům č. p. 30. Přestože tato budova sloužila k mnoha účelům – byla zde ratejna, jež sloužila k bydlení, dále pak sýpka, ovčín, pivnice a kořalna, nikdy primárně nesloužila k výrobě textilu, a tak ji bylo třeba upravit pro potřeby textilní výroby a dále zajistit instalaci přadláckých a postřihovacích strojů a později také i tkalcovských stavů.

Na začátku 19. století se poměrně roztroušený tovární areál c. k. privilegované továrny na vlněná sukna skládal z budovy bývalého statku č. p. 30, která byla upravena na prádelnu, postřihovnu a tkalcovnu, dále z objektů nové valchy, barvírny a prádelny ve Starém Habendorfu č. p. 1/2 a samozřejmě také z valchy, bělidla a tiskárny v Novém Habendorfu. K těmto základním budovám je nutno ještě připočítat případné pomocné objekty, jako byly kůlny, sklady atd., jež byly přidruženy k základním objektům, a tudíž byly bez čísla popisného.

³²⁷ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 216.

³²⁸ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

Poté, co zemřel J. G. Berger a firma prošla ne moc úspěšným vedením jeho dětí, se dostala část tovární areálu do vlastnictví Stefana Königa. Stalo se tak v roce 1839 a lze předpokládat, že budovy č. p. 1/2 ve Starém Habendorfu a č. p. 1 v Novém Habendorfu nebyly v nejlepším stavu, vzhledem k tomu, že stály více než deset let mimo provoz. Stefan König zde též provozoval výrobu sukna. Rozsah oprav, popřípadě inovací, které zde nechal provést, však není znám, kromě toho, že bývalou vrchnostenskou valchu nechal přeměnit na obytný dům, později nazývaný „Könighaus“.³²⁹

Tovární objekty převzal do svého opatrování v roce 1857 Josef Zimmermann. V roce 1873 pak zakoupil tovární areál, který se skládal z budov č. p. 1/2 ve Starém Habendorfu a z budovy nově zařízené pro ruční tkaní č. p. 1 v Novém Habendorfu.³³⁰ Jednotlivé budovy nechal přestavět a zmodernizovat. V době svého působení nechal vystavět několik dalších objektů – kotelnu se secesními prvky, barevnu, halový objekt s šedovou střechou a strojovnu.

Tovární areál byl postižen několika přírodními pohromami. V červenci roku 1897 byla továrna těžce poškozena povodní. Přesný rozsah škod a náklady na opravy však nejsou známy. Není také znám přesný počet požárů (pokud tedy nějaké byly), záznam je pouze o dvou ze 40. let 20. století.

Podobu továrního areálu na konci 19. století je možné vidět na ilustraci v *Die Gross-Industrie Österreichs*. Je zde vyobrazena budova č. p. 201, která však byla situována o kousek dál. Snaha autora grafiky jistým způsobem idealizovat tovární areál je tedy nasnadě. Dále je zde vyobrazena vrátnice, následuje hlavní tovární budova č. p. 1 s jemně dekorovaným průčelím, kde bychom našli byt rodiny Zimmermannů. Rozsáhlá přízemní hala s šedovou střechou, kde byla zřízena tkalcovna, byla propojena s objektem strojovny. Nechyběla ani kotelná a další přidružené objekty. Naznačen je též park, jenž se rozléhal v části továrního areálu. (viz obr. č. 1)

Na začátku 20. století bychom v továrním areálu našli tkalcovnu jemného sukna, přádelnu mykané příze, barvírnu a apreturu.³³¹ Tyto základní provozovny v sobě však zahrnovaly mnoho dalších menších provozů – mezi ty patřila například počesovna,

³²⁹ KARPAS, *Kniha o Liberci*, s. 575.

³³⁰ RESSEL, *Heimatskunde II.*, s. 217.

³³¹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

valcha, postřihovna, lisovna, místnost využívaná k dekataci atd. Mimoto zde byla jednoúčelová energetická jednotka, v tomto případě kotelna s komínem a zřejmě také vodní turbína. V této době se též upustilo od výroby pomocí ručního tkaní a budova tkalcovny byla přestavěna na ubytovnu pro zaměstnance.³³²

V roce 1905 byla postavena garáž (Automobilhaus) u domu č. p. 1, stavitelem byl Gustav Herbig.³³³ Toto dokládá, že si rodina Zimmermannů pořídila automobil, nebo jeho koupi v této době plánovala. Uplynulo jen něco málo přes 10 let od chvíle, kdy si Theodor Liebieg, nazývaný někdy též průkopník motorismu, pořídil svůj první automobil. Rodina Zimmermannů později vlastnila tři automobily, auto označené jako Raf, tedy zřejmě automobil z Reichenberger Automobil Fabrik (RAF)³³⁴ a dvě auta značky Praga Grand.³³⁵ Auto pocházející z liberecké fabriky bylo upraveno na nákladní.³³⁶

K dalšímu rozšíření továrního areálu došlo v roce 1910, kdy byla postavena dvoupatrová budova přádelny.³³⁷ Stavba byla provedena jako přístavba k domu č. p. 2 a byla dokončena 21. 8. 1911, stavitelem byla firma Gustav Sachers a synové.³³⁸ Kromě toho Karl Zimmermann realizoval skrze tuto stavitelskou firmu ještě přístavbu k obytnému domu č. p. 1., jež byla dokončena 20. 12. 1911.³³⁹ Dále bychom k tomuto roku našli v továrním areálu provozovnu, v níž probíhalo nopování (Noppsaales)³⁴⁰ a další již zmíněné objekty a provozy. (viz obr. č. 4) Mezi továrním parkem a domem č. p. 201 (viz obr. č. 5) se pak rozléhalo tenisové hřiště určené k rekreaci (viz obr. č. 4 úplně vpravo).

K velice důležité modernizaci došlo v roce 1916, kdy byla povolena stavba trafostanice.³⁴¹ Stalo se tak tedy ještě předtím, než byla elektrifikace zaváděna plošně.

³³² Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

³³³ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/57, kart. 5, Neubaue im Jahre 1905.

³³⁴ Reichenberger Automobil Fabrik byla založena Theodorem Liebiegem v roce 1907, v roce 1912 byla odkoupena firmou Laurin & Klement.

³³⁵ Firma Praga byla založena v roce 1908.

³³⁶ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Gemeinde Althabendorf, Inventur 1927.

³³⁷ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 25.

³³⁸ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/57, kart. 5, Neu-, Zu- Aufbaute 1911.

³³⁹ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/57, kart. 5, Ausweis über im J. 1911 ausgeführt Neu-, Am-, Zu- u. Aufbauten z 28. 3. 1912.

³⁴⁰ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/21, kniha č. 20, Chronik der Gemeinde Alt-Habendorf 1911–1944, s. 25.

³⁴¹ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/57, kart. 5, dopis určený firmě J. Zimmermann z 22. 11. 1916, odesílatel: K. k. Bezirksheupmannschaft in Reichenberg.

Tento nově vzniklý jednoúčelový objekt zajišťoval spolu s kotelnou pohon strojnímu zařízení, osvětlení atp.

Ještě před smrtí Karla Zimmermanna došlo k další modernizaci továrního areálu, jelikož byla provedena úprava kanalizace v barevně, která vznikla někdy mezi léty 1911–1918. (viz obr. č. 6) Stavbu prováděla opět firma Gustav Sachers a synové. (viz obr. č. 7 a 8) V následujícím roce plánovala Helena Zimmermannová postavení nové kotelny u č. p. 2 opět u stejné stavitelské firmy.³⁴² Plán však zřejmě nebyl realizován, nebo se jednalo nově vzniklé objekty mezi silnicí a řekou – zahradnictví (Gärtnerrei) a skleník (Treibhaus) s vytápěním. (viz obr. č. 9)

V roce 1927 se tovární komplex skládal, jak již bylo zmíněno, z těchto objektů a provozoven – ze strojovny, trhární, truhlářské a zámečnické dílny, přičemž tyto dílny se staraly o stroje a celkově o vybavení továrních budov, dále z tkalcovny a (Leimerei), barvírny, přádelny, skladu sukna, čechrárny vlny, soukromých kanceláří, telefonní kabiny, z velkého kontoáru a z malé kanceláře, z čekárny, úložného prostoru pro pomůcky, vzorkovny, postřihovny, valchy s karbonizací vlny, počesovny, přádelny, lisovny, z prostory pro nopování, nové kotelny, skladu příze, skladu vlny a česárny, ze stáje se dvorem, budovy vrátnice a z garáže.³⁴³ Kromě zmíněných skladů zde byly pravděpodobně ještě další pomocné objekty, jako například kůlny, toalety pro zaměstnance apod.

V závěti Heleny Zimmermannové se dozvíme celkový výčet pozemků, jež patřily firmě Josef Zimmermann k. s. ve Starém Habendorfu v roce 1936. Kromě zastavěných parcel to však byly i parcely typu zahrada, louka, les, zemědělská půda (pastvina) atd.³⁴⁴

Jak již bylo zmíněno, dne 2. 10. 1940 v 5.50 propukl v továrním areálu požár. Ohniskem požáru byla místnost, kde probíhalo čištění vlny pomocí karbonizace, která se nalézala v budově barvírny. (viz obr. č. 10) Střecha patřící poměrně malé vedlejší místnosti, kde se ukládaly cívky, zcela vyhořela, střechy karbonizace a barvírny byly značně poškozeny.³⁴⁵ (viz obr. č. 11 a 12)

³⁴² SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/57, kart. 5, Ausweis über im J. 1911 ausgeführt Neu-, Am-, Auf-, Zubauten 1925.

³⁴³ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Gemeinde Althabendorf, Inventur 1927.

³⁴⁴ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/50, kart. 10, desky Verlassenschaft Helene Zimmermann, Nachlass Firma 1937, seznamy parcel jednotlivých katastrálních území.

³⁴⁵ SOKA Liberec, SPO S. n. N, kart. 1, Feuerwehralbum, s. 2.

Další požár však napáchal zřejmě mnohem větší škody. Došlo k němu 2. 6. 1942, přičemž alarm zazněl ve 23.26 minut a k uhašení požáru došlo do hodiny.³⁴⁶ Přesné škody však nejsou známy. Provoz v továrně byl následně zastaven, nicméně, požár zřejmě nebyl jediným důvodem.

Z listopadu roku 1942 se dochovaly plány a fotografie továrních objektů. Jsou jmenovány tyto objekty a provozovny – vrátnice s garáží (viz obr. č. 13), komplex pomocných objektů, kde se nalézal sklad vlny, sklad uhlí, sklad příze, toalety, prádelna, vozovna, stáje (Stallgebäude), stáj pro malá zvířata (Kleintierstall), kůlna a ledárna. (viz obr. č. 14)

Dále bychom zde našli tovární budovu č. p. 1 (viz obr. č. 15 a 16), kde po dlouhá léta žila rodina Zimmermannů, a kde se v přízemí nacházely sklady sukna, dvě místnosti pro čechrání, další sklad a „předdomí“. Vyšší patra pak sloužila jako byt majitelům firmy. V prvním patře byla jídelna, kuchyň, obývací pokoj, několik předsíní a kanceláří, veranda a dva salony. Ve druhém patře se nalézalo mnoho pokojů, včetně pokojů pro hosty, ložnice, předsíně, kuchyně a koupelny. Několik pokojů a kuchyň bychom našli i v podkroví. Budova č. p. 1 byla klasickou etážovkou s jemně dekorovaným průčelím a schodištěm umístěným na zadní straně objektu, mimo obdélníkový půdorys. (viz obr. č. 17 a 18.)

V etážové budově staré prádelny, jež byla pokračováním budovy č. p. 1, se nalézalo hned několik provozoven. V přízemí byly místnosti s mykacími stroji (Krempelsaal), valchovna a prostor pro karbonizaci, v prvním patře kanceláře (písárna, účtárna) a vzorkovna, ve druhém patře prádelna a podkroví bylo zařízeno na postřihovnu. (viz obr. č. 19 a 20)

Další součástí továrního areálu byl komplex pomocných objektů, kde se nacházely sklady vlny, stará ledárna, kůlna, toalety, prádelny, strojovna, místnost pro suché mykaní (Kardentroekerei) a karbonizace. Mimoto zde byla strojovna vybavená vodní turbínou, kam byla voda přiváděna pomocí náhonu. (viz obr. č. 21–23)

Mezi další objekty, které patřily k továrnímu areálu, náležela budova kotelny s průčelím, jež nese prvky secese (viz obr. č. 26), a přilehlé objekty skladů. Opodál bychom našli ještě vozovnu, toalety a kůlny. (viz obr. č. 24–25)

³⁴⁶ SOKA Liberec, SPO S. n. N, kart. 1, Feuerwehralbum, s. 4.

Objekt nové přádelny, etážové budovy, byl železobetonové konstrukce. Schodiště bylo umístěno do čela budovy. (viz obr. č. 27 a 28) Budova přádelny byla napojena na přízemní halu, stejně jako objekt jednopodlažní cihelné barevny, kde bychom našli sklad barev, sušárnu, barevna a kancelář. (viz obr. č. 31 a 32)

Cihelný objekt přízemní haly, podpíraný litinovými sloupky a s dřevěnou střešní konstrukcí, v sobě skýtal také několik provozů. (viz obr. č. 29 a 30) Nejvíce prostoru zaujímal tkalcovna, dále zde byla zřízena valcha, trhárna, sušárna a truhlářská dílna. Na tuto budovu přiléhala strojovna, sklad hasičských zařízení, zámečnická dílna, kůlna, a trafostanice.

K továrnímu areálu patřil též skleník, jenž se nalézal těsně vedle silnice (viz obr. č. 33), a také obytná budova č. p. 201 s kůlnou, přičemž jednotlivé byty pro zaměstnance se povětšinou skládaly z kuchyně a pokoje, popřípadě pokoje a předpokoje.³⁴⁷ (viz obr. č. 34.)

V roce 1945 byla rozloha továrního areálu zmenšena o 37 179 m² z celkových 146 310 m².³⁴⁸ Některé pozemky byly zabrány na základě dekretu 12/1945 Sb., tedy dekretu o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. V jednom skladišti firmy byl zřízen sběrný tábor pro osoby považované za Němce.³⁴⁹ Tento tábor byl součástí libereckého Oblastního sběrného střediska a ukončil svou činnost v roce 1949.³⁵⁰

V roce 1948 došlo k delimitaci pozemkového majetku a tovární komplex byl začleněn znárodněním 1. 1. 1948 do Textilany – Českých vlnářských závodů, národní podnik, jako závod 406 Stráž nad Nisou. Textilana si nárokovala 87 755 m² pozemků, vzdala se několika dalších, převážně nedůležitých pozemků, s celkovou rozlohou 21 376 m², jenž byly označeny jako pastviny, role, lesy, louky, zahrady atd. Některé tyto parcely pak převzala obec.³⁵¹

³⁴⁷ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. II/5, kart. 1, desky fotografie a plány 1942.

³⁴⁸ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/3, kart. 1, desky Pozemkové záležitosti, Jos. Zimmermann, Stráž n. N., delimitace pozemkového majetku 1848.

³⁴⁹ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 96, kart. 6, Výměr, č. j 12648 pro kn. vl. 402 z 8. 8. 1946.

³⁵⁰ LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – ŠTOPPEROVÁ, Lenka: Oblastní sběrné středisko v Liberci a odsun Němců, in: *Fontes Nissae X/2009: Regionální historický sborník*, Liberec, Technická univerzita 2009, ISBN 978-80-7372-553-2, s. 87–119.

³⁵¹ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 96, kart. 6, Výměr, č. j 12648 pro kn. vl. 402 z 8. 8. 1946.

V roce 1949 došlo k rekonstrukci transformovny a zřízení sekundárního rozvaděče, jejíž podoba je vidět na plánu z dubna roku 1949. Tento plán zaslala firma Východočeské elektrárny, národní podnik, 10. 9. 1949 Textilaně.³⁵² (viz obr. č. 36)

Hodnota továrních budov byla pro rok 1950 vyčíslena na 11 700 000 Kčs.³⁵³ Tovární areál se skládal z přádelny, barevny a dílny, administrativní a obytné budovy, z kotelny, skladiště, vrátnice a z garáží. Objekty byly nejprve využívány Českými vlnářskými závody v Liberci, až na základě dohody byly postupně odevzdávány n. p. TOKO. Finančně došlo k převzetí 1. 1. 1950, fakticky až 16. 2. 1950.³⁵⁴

TOKO však zřejmě nevyužívalo všechny tovární budovy, alespoň dle protokolu z 3. 2. 1950, kde je uvedeno, že „*n. p. Toko zamýšlí zatím využití pouze některé objekty pro třídění ruské vlny – dvoupatrovou budovu, umístěnou na severozápadní straně továrních objektů, jako třídírnu vlny a záchody nacházející se v sousedství, stávající truhlářskou a zámečnickou dílnu situovanou na severní straně barevny, administrativní a obytnou budovu, stávající skladiště situované za administrativní budovou, vrátnici s garážemi.*“³⁵⁵

V protokolu je uveden také stav jednotlivých objektů, konkrétně dvoupatrové budovy s jednoduchými okny a s přístavkem dvouramenného schodiště, tedy klasické třípodlažní etážovky, která sloužila jako přádelna. Tato budova byla zděná, měla rovnou střechu, stropní konstrukce byly železobetonové, nosné prvky byly provedeny z železobetonových nosníků a budova byla bez podsklepení. Vlnářské závody zde zřídily výtahovou šachtu, jež probíhala ve všech etážích, a kromě toho také došlo v 1. patře k vestavění celkem 7 skladišť na vlnu pomocí cihelných příček. Sociální zařízení bylo zastaralé (suché s vedením odpadu do sedimentační žumpy k vyvážení) umístěno od etážovky ve vzdálenosti asi 20 m. Bylo tedy nutno vybudovat nové sociální zařízení, odpovídající hygienickým normám, nejlépe přístavbou vedle schodiště.

Co se truhlářské a zámečnické dílny týče, byly to objekty cihelné, omítnuté, s šedovou střechou, která zajišťovala také osvětlení, a s betonovými podlahami. Měly samostatný přístup z vnějšku. Skladiště za administrativní a obytnou budovou mělo

³⁵² SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. II/6, kart.1., desky 6).

³⁵³ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídírny ruské vlny, 19. 1. 1950.

³⁵⁴ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídírny ruské vlny, záznam o jednání 16.1 1950.

³⁵⁵ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídírny ruské vlny, Protokol z 3. 2. 1950, závod 103 Stráž nad Nisou, Zn. 510-30/1 50-VIII.

dřevěnou konstrukci, obvodové zdi byly zčásti zděné. Vrátnice byla spojena stavebně s garážemi, byla zděná, s dřevěným stropem z trámů, podlaha vrátnice byla dřevěná, v garážích pak betonová a dřevěná. V garážích se nacházely 3 pracovní jímky, osvětlení probíhalo 7 okny, přístup do garáží byl 3 dřevěnými vraty. Prostorově nebyla garáž dělena a měla rovnou střechu.

Užitková voda byla v továrním areálu zajištěna prostřednictvím náhonu protékajícího dvorem pomocí čerpacího zařízení. Pitná voda do závodu zavedena nebyla. Ústřední topení, v tomto případě parní, bylo v objektu určenému ke zřízení třídírny a v administrativní budově.³⁵⁶

Ve zprávě, která byla vypracována k účelu zřízení třídírny ruské vlny, se dozvíme, proč vůbec došlo k jejímu zřízení. Situace vypadala dle této zprávy následovně: „...*při výrobě textilního zboží ovlivňuje nedostatek zámořských vln jakost vyráběného zboží.*“³⁵⁷ Nedostatek vln byl zdůvodněn ztíženou možností nákupu, která umožňovala použít pro výrobu zboží jen 15–20% zámořské vlny, a díky které nebylo možné některé, např. jihoamerické vlny získat vůbec. Naproti tomu byla však v té době velmi dobře dostupná ruská vlna, která se však pro svou hrubost a obsah mrtvých vláken nedala používat.

„*Kolektiv zlepšovatelů národního podniku TOKO zřejmě našel způsob jak roztřídit vlněná vlákna*“. Toto řešení mělo mít pro československý průmysl nesmírný význam, jelikož by byl československým závodům zajištěn trvalý přísun „kvalitní“ suroviny, a navíc zboží vyrobené z této suroviny mělo být „*vzhlednější a hlavně dle odhadů až 3x trvanlivější*“³⁵⁸. Tímto způsobem se podniky snažily přizpůsobit nově vzniklé politické a hospodářské situaci.

S novou technologií samozřejmě souvisely i přestavby. Mezi stavební úpravy bylo započítáno vybourání překážejících příček, zřízení nových příček, dále se počítalo s opravou podlah, se zřízením výtahové šachty a se zbudováním skladiště pro suroviny a se zajištěním polní drážky.³⁵⁹ Dále muselo dojít k opravě poškozených betonových podlah, k vydláždění přízemí dlažbou s hladkým povrchem a dveře do jednotlivých

³⁵⁶ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídírny ruské vlny, Protokol z 3. 2. 1950, závod 103 Stráž nad Nisou, Zn. 510-30/1 50-VIII.

³⁵⁷ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídírny ruské vlny, 19. 1. 1950.

³⁵⁸ Tamtéž.

³⁵⁹ Tamtéž.

provozoven musely být předělány tak, aby se otvíraly ve směru vycházení z místnosti a musely být na vnitřní straně oplechovány. Zábradlí schodiště muselo být opatřeno madlem. Při úpravách měly být zcela zlikvidovány dřevěné stěny a podlahy. Všechna skladiště měla být ohnivzdorná, všechny prostory měly být vybíleny, mělo také dojít k zavedení pitné vody, ke zřízení šaten a umývárny s teplou vodou. V budoucí třídiřně měla být zavedena klimatizace. (viz obr. č. 38)

Budova vrátnice a garáže měla být opatřena podlahou, okna měla být zazděna (s čímž souviselo zajištění odvětrávání) a vnitřní prostor garáže měl být rozdělen ohnivzdornými příčkami. Nejrazantnější změny však čekaly administrativní budovu, jejíž západní část měla být odbourána i se zbytky vyhořelé části a ponechaný stav měl být ukončen štitovou zdí. Dále bylo naplánováno zavést elektrickou instalaci odpovídající bezpečnostním předpisům.³⁶⁰

Poté, co se do továrního areálu nastěhoval národní podnik Trhárny, později zvaný RETEX, došlo k dalším úpravám. V roce 1958 zasáhla továrnu povodeň, která poškodila tovární budovy a sklady. Škody byly samozřejmě patrné na vodním náhonu, úzkokolejné dráze, jež zde vznikla v době působení n. p. TOKO, strojovém zařízení a také na materiálu, který se nalézal v továrních objektech.³⁶¹ V roce 1958 byla postavena u toho závodu vodárna s čerpací stanicí, která měla zajistit „dokonalou“ protipožární ochranu.³⁶² (viz obr. č. 39)

V roce 1966 došlo ke generální opravě střech části továrního komplexu, hlavně pak šedových střech víceúčelového objektu přízemní haly, kde se nalézala mykárna, jelikož byly dřevěné konstrukce, v té době již značně vlhkem zdeformované. V rámci toho byla prošetřena kanalizace³⁶³ a postaven ocelový objekt skladu. (viz obr. č. 41) Opravy a stavba byly povoleny 3. 6. 1966.³⁶⁴ Výstavba nového ocelového skladu, byla provedena bez jakéhokoliv citu k architektonickému vzhledu budov.

³⁶⁰ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. I/1, kart.1., desky Zřízení třídiřny ruské vlny, Protokol z 3. 2. 1950, závod 103 Stráž nad Nisou, Zn. 510-30/1 50-VIII.

³⁶¹ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 94, kart. 6, desky 1958 Povodně, hlášení škod, zpráva povodňové komise ze 7. 7. 1958.

³⁶² SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 161, kart. 22, desky Trhárny n. p., závod 2 Stráž n. N., stavba vodárny 1958.

³⁶³ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 180, kart. 25, desky Retex n. p., G. O. střech Mykárny, zak. č. 842, Technická zpráva 9/1965 přiložený papír.

³⁶⁴ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 180, kart. 25, desky Retex n. p., G. O. střech Mykárny, zak. č. 845, Rozhodnutí o přípustnosti stavby z 3. 6. 1966.

V průběhu druhé poloviny 20. století bylo mnoho menších objektů demolováno. Zmizely pomocné objekty za budovou č. p. 1, celé křídlo staré přádelny a skupina pomocných objektů za ním (na jejich místě dnes stojí další nový sklad), sklady u kotelny a drobné objekty vedle silnice. Na začátku 21. století byla demolována budova vrátnice a garáží.

Firma RETEX a.s. byla majitelem továrních objektů do roku 2013. V současné době jsou objekty využívány jako kanceláře a sklady. Jak již bylo zmíněno, sídlí zde firma Keramika CZ.

6.2 Movitý majetek a strojní vybavení firmy Zimmermann

Jak již bylo zmíněno, firma Josef Zimmermann se zabývala výrobou soukenných látek. Látky však vyráběla ze surovin, která sama zpracovala. Výchozím materiálem pro ni byla tedy čistá vlna, která musela být nejdříve upravena. Tak se dělo dle typu a jemnosti surové vlny. K základním úpravám patřilo čištění vlny, například praním, později také karbonizací, čechráním vlny, česání a mykání, předpřádání, popřípadě barvení. Poté docházelo k výrobě příze, ke tkaní a následné úpravě hotových textilií. Hotové textilie se mohly barvit, potiskovat, pařit, valchovat kvůli zplstnatění, postříhovat, lisovat, dekatovat kvůli lesku atd. Prakticky na veškeré tyto úkony bylo potřeba nějakého speciálního zařízení.

Na strojním vybavení továrního areálu, stejně jako na podobě jednotlivých objektů, je možné vysledovat průběh průmyslové revoluce. Bergerova manufaktura fungovala zpočátku díky ruční výrobě, na začátku 19. století však byla pomalu vybavována stroji. Mezi první patřily postříhovací (Schermaschinen) stroje, přadlácké (Spinnmaschinen) stroje a mykací stroj (Schafwollkrepeln).³⁶⁵ Objevily se zde také dva parní kotle, jeden v plátenické manufaktuře a druhý v soukenické barvírně, jenž sloužil k zahřívání břechky v kádích. „*Instalace těchto dvou parních kotlů znamenala prvenství v použití páry v průmyslu v českých zemích – zatím pouze jako zdroje tepelné energie.*“³⁶⁶ Mimoto byly v Bergerově manufaktuře také tkalcovské stavy, přičemž

³⁶⁵ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 270.

³⁶⁶ Römheld Johann Ferdinand, in: MYŠKA, Milan, et al.: *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století. Sv. I*, Ostrava, Ostravská univerzita 2003–2008. ISBN 80-7042-612-8, s. 396–397.

v roce 1810 sem byl instalován tkací stav s létajícím člunkem, který usnadnil a zrychlil tkací proces.

Zatímco J. G. Berger podnikal v době, kdy byla průmyslová revoluce ve svých počátcích, Josef Zimmermann nastoupil v době, kdy docházelo postupně k jejímu rozmachu a zažil i období jejího vyvrcholení, které je označováno také jako období dovršení kapitalismu.³⁶⁷ Krátce poté však nastalo období hospodářské krize.

Mechanizace výroby a s tím související zavádění strojů šlo ruku v ruce nejen s novými technologiemi, ale i s odvětvím textilní výroby. Zavádění strojů však souviselo i s dalšími věcmi. Každý podnikatel musel posoudit, jak se mu vyplatí pořízení nového stroje, vzhledem k jeho pořizovací ceně a nákladům na údržbu, k výkonu stroje a hlavně k míře zvýšení produktivity, kterou díky tomuto stroji dosáhne. Z tohoto důvodu pronikaly stroje nejdříve do úpravnických prací a předení, do tkaní pronikala mechanizace nejpomaleji.³⁶⁸ Na rozdíl od spřádacích strojů totiž mechanické tkací stavy nepřinášely tak výrazné zvýšení produkce.

Tak tomu bylo i u firmy Zimmermann. Zde se nejspíše tkalo nějakou dobu současně jak na ručních, tak i na mechanických stavech. Ruční stavy byly definitivně nahrazeny mechanickými až na konci 19. století, kdy bylo v továrně na 110 mechanických tkalcovských stavů.³⁶⁹ (viz obr. č. 3)

K dalšímu strojnímu vybavení patřil parní stroj o síle 200 koní, dva kombinované parní kotle (zwei kombinieren Röhrenkesseln), (einem Tischbeinkessel) a „mnoho dalších pomocných strojů“.³⁷⁰ Je možné, že se pod tímto výrazem skrývaly různé úpravnické stroje. Vzhledem k tomu, že se v továrně ve Starém Habendorfu nacházela na konci 19. století kromě tkalcovny též přádelna mykané příze, barvírna a apretura,³⁷¹ je pravděpodobné, že se zde nacházely minimálně mykací, předpřádací a přádací stroje, postřihovací stroje atd.

³⁶⁷ URBAN, Otto: *Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti v 19. století*, 2. vyd. Praha, Lidové noviny 2003. 323 s. ISBN 80-7106-500-5.

³⁶⁸ PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce v Českých zemích*, 1. vyd. Praha, SNTL 1960, 164 s.

³⁶⁹ Jos. Zimmermann, *GIO*, s. 142.

³⁷⁰ Tamtéž.

³⁷¹ RESSEL, *Heimatskunde I.*, s. 271.

V roce 1926 byl pořízen nový kotel (Steilrohrkessel) a nové vybavení do kanceláří.³⁷² K roku 1927 sice též není známo konkrétní strojové vybavení, nicméně z dochovaných pramenů lze vyčíst, k jakým jednotlivým výrobním operacím zde docházelo a jaký mobilní inventář se zde nalézal. To by nám mohlo dát i určitou představu o tom, jaké stroje se zde mohly používat.

Nalezli bychom zde trhárnou, která sloužila pro recyklaci textilního odpadu, čechrárnu, postřihovnu, prádelnu, valchu s karbonizací vlny, počesovnu, prádelnu, lisovnu, prostoru pro nopování, vzorkovnu, tkalcovnu a (Leimerei), barvírnu a prádelnu. Které z těchto provozů zde byly již na konci 19. století a které zde byly zřízeny během prvních desetiletí 20. století, však již není z pramenů zcela jasné. Kromě již výše zmíněných provozů se zde tedy mohlo objevit mykací čechradlo, trhací stroje, atp. Je na místě též zmínit, že po zavedení elektrického proudu se změnil pohon některých strojů.

Co se vybavení jednotlivých provozoven týče, je známo konkrétně. Díky inventuře z 31. 12. 1927 můžeme blíže pochopit, jak se pracovalo. K vybavení strojovny patřily hodiny, (Deilbank), olejový filtr, skříň s nářadím, ruční lampa (Handlampe), elektrické vedení, skříň na oblečení, startér, (Schierkannen), žebříky (Leitern), schody, deska na nářadí s nástroji. V trhárně bychom našli minimax,³⁷³ rozličné žebříky (Leitern), hrnce, konve a požární vědro.

V truhlářské dílně se nacházely hodiny, tři hoblovačky (Hobelbänke), dva rámy s nástroji (Zeugrahmen mit Werkzeug), pracovní stůl, brousek, dva smirky (Schmirgelscheiben), pařící stůl, kamna (Ofen), dvě skříně na nářadí, sekery a dvojručné pily. V zámečnické dílně to pak byly hodiny, tři pracovní stoly, tři svěráky, kovadlina s potřebným náčiním, dva brousky, smírek, nůžky na plech, police na strojní díly, studená pila na kov, kompletní autogen, zásobník na karbidy, polní výheň, řezací hořák, příruční lampa, dvě kyslíkové láhve, rozličné závity, vrtáky, nářadí a (Feilen Leitern).

³⁷² SOkA Liberec, RAT, inv. č. 47, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann - Gebühr v. Gesellschaftsvertrage, Eröffnungsbilanz z 3. 2. 1930. Dále jsou zde jmenovány další již odepsané stroje: Fairbairnkessel, Walzengestell, Kopsschleuder, Langscheermaschine, Säurebottich, Zentrifuge u. ein Teil, 2 Walzenschleifgestelle, 3 Überholmaschinen, Wanddampfmaschinenteil, Reservoir, Motor, Walke, Nassdekatur.

³⁷³ Značka hasicího přístroje, který vyráběla od roku 1902 německá firma Die Minimax G.m.b.H. & Co. KG, sídlící ve městě Bad Oldesloe.

V tkalcovně a (Leimerei) se nalézaly hodiny, dvě decimální váhy, dvě skříně, tři pracovní stoly, 125 beden na přízi, 260 košů na špulky (Spulkörbel), stůl, dva jeřáby (Galgen), stojan na olej (Ölständer), šicí stroj, dvacet zinkových a dva měděné hrnce, (Haspel mit Gewichten), dva žebříky, dvě skříně na nářadí, ruční vrtačka a rozličné nářadí.

Barevna byla vybavena skříní na vzory, psacím stolem, stolem, telefonem, kamny, decimální váhou a dvěma mincíři se závažím, čtyřmi měděnými lžicemi, různými sítý (Haarsiebe), z nichž některé byly měděné, různými laboratorními pomůckami, rozličnými vidlicemi (Gabeln), hákem na vlnu, (Schepper), konvemi, (Fassel), hodinami, žebříkem, lihovým vaříčem a minimaxem.

Přádelna byla opatřena regály s pracovními pomůckami (Schleif- & Arbeitsgestelle), sedmi válcovými bruskami/frézami (Schleifwalzen), šesti žebříky, hodinami, dvěma natahovadly (Aufziehapparate), dvěma stojany na olej, třemi decimálními váhami se závažím, třemi navijáky s mincířem a se závažími, (6 Schock Pfeifen), dvěma hrnci s olejem, olejovými pumpami, kropíci konvemi, dvaceti koši na špulky, (1 Beschlagstange mit Zubehör), dvěma vztakovými stroji (Aufreibmaschinen), dvěma stojany, každý s deseti cívkami (2 Gestellte mit je 10 Haspeln), dvěma minimaxy a rozličným náčiním. Čechrárna vlny nepostrádala minimax, různé konve a olejové pumpy.

Sklad sukna byl zařízen telefonem, dvěma decimálkami se závažím, dvěma kamny, třemi stoly, skříní s nářadím, signovacím zařízením (Signiereinrichtung) a dále zde bylo mnoho regálů na sukno.

K zařízení soukromé kanceláře patřily dva telefony, (Klingelleitung), (Wertheimer), kamna, ohřívač, dva psací stoly s příslušenstvím a různým vybavením. Předsíň byla opatřena telefonem, skříní pro materiály, skříní pro korespondenci, nástěnnou skříní s obvazovým materiálem, stojanem na deštníky, umyvadlem, košíkem na vzorky vlny a židlí. Velký kontoár byl vybaven dvěma telefony, hodinami, Wertheimer, čtyřmi pulty, třemi psacími stoly, devíti židlemi a křesly patřícími k pultům a psacím stolům, jedním velkým křeslem, dvěma psacími stroji, ke kterým náležel samostatný stůl a židle, kopírovacím lisem, třemi topnými tělesy, skříní pro korespondenci, nástěnným pultem, policí na knihy, třemi skříněmi pro kancelářské potřeby, počítadlem, ("Greif" Vervielfältiger), dopisní váhou, účetními knihami,

rejstříky atd. V čekárně bychom našli skříň pro listovou poštu, lavice, stojan na deštníky, malý stolek, trubku od topení (Heizrohr) a žebřík. V úložné prostře pro pomůcky byla skříň a rozličné regály. Malý kontoár byl vybaven telefonem, dvěma pulty, dvěma skříněmi, regálem, závěsnou skříní, stolem, dvěma židlemi, lavicí, topným tělesem. Kancelář ing. Kuntnera byla opatřena dvěma telefony, psacím stolem, dvěma skříněmi, třemi křesly, umyvadlem, topným tělesem a různým vybavením.

Ve vzorkovně se nacházel telefon, regál pro vzorky, skříň na vzorky, dva stroje na ořezávání vzorků (Musterschneidmaschinen), dvoje nůžky, váha, židle, koš na odpad z upravených vzorků a skříň.

Postřihovna měla jako své vybavení jeden telefon, hodiny, odvíječku na sukno (Tuchabwickler), stojan na olej, dva pulty, decimální váhu se závažím, šicí stroj, skříň s náradím, šest kbelíků na vodu, žebřík, jeřáb, stůl, židli, brousky a smirkové papíry (Schleif- & Schmirgelhölzer).

Zařízení valchy a karbonizace nepostrádalo minimax, tři ruční lampy, různé žebříky, nosítka/nůše (Tragen), (Schepper) a konve.

Počesovna a prádelna měla jako svoji výbavu 55 cívek (Rollen), hodiny, osm lavic, (Kardenkörbe), česací stůl (Kardentisch), dva šicí stroje, skříň na oblečení, stojan na brousky pro válcový počesávací stroj, (Schleifgestell für Kratzenrauhmaschine), žebříky, (Schepper), konve, (Fassl) atd. Z tohoto vyplývá také existence válcového počesávacího stroje.

Do lisovny patřily tři šicí a vyšívací stroje, skříň, hodiny, telefon, jeřáb, elektrická žehlička, dva žebříky, decimální váha se závažím, 18 dekatačních cylindrů (Dekatierzylinder), skříňka na nástroje s náradím, stoly, (Presspähne), zápalné a lisovací desky (Brand- & Pressplatten).

Místnost pro nopování byla vybavena hodinami, psacím stolem, telefonem, šicím strojem s rezervní hlavou, (1 Mess - & Überziehpart), (1 Musterstuhl), decimální váhou se závažím, stoly, lavicemi a dřevěnými regály.

Nová kotelna obsahovala v rámci svého zařízení hodiny, (2 Kohlenharren), 8 pohrabáčů, skříňku s náradím, (1 Kesselreinigungsmotor mit Zubehör) a různé lopaty (Schaufeln).

Ve skladu příze bychom našli psací stůl, decimální váhy se závažím, bedny na přízi a česanou přízi, regál s (Accumulatorengläsern) a ve skladu vlny kamna, decimální váhy se závažím, stoly a lavice.

Ve stáji a na dvoře stálo taktéž rozličné vybavení. Jelikož firma vlastnila v té době dva koně, byly zde kompletní postroje (Geschirr- & Zugzeug). Dále zde byly uskladněny tři přepravní a dva uhelné vozíky, troje saně (Schlitten), dvojce závodní saně (Rennschlitten), jeden zavazadlový vůz, tři ruční vozíky a ruční saně (Handschlitten), bedna na hnůj (Düngkasten), tři velké a jeden malý žebřík, napájecí vědro, jedna dvojkolesová požární stříkačka (zweiräderigs Abprotzspritze mit Schlauchwagen 207 m. neuen & diversen alten Schläuchen und neuer Sauggarnitur 1 alte Sauggarnitur) a šest požárních věder.

Ve vrátnici byl k dispozici telefon, hodiny, kamna, minimax, stůl, lavice a židle a ve firemní garáži bychom našli stát tři automobily, jeden z nich uzpůsobený pro převážení větších nákladů, Samozřejmě nechybělo ani základní vybavení místnosti v podobě kamen, skříně na oblečení, pracovního stolu, skřínky s nářadím a byla zde i vzduchová pumpa, umyvadlo, lavice a minimax na olej a benzín, (2 Eisenbenzinfässer).³⁷⁴

Z roku 1936 je dochován seznam vybavení jednotlivých kanceláří, včetně soukromé kanceláře nalézající se v domě č. p. 1.³⁷⁵ Jednalo se však o standardní vybavení kanceláří, které není třeba jmenovat.

V roce 1942 se nově objevuje provozovna pro suché mykání, která též potřebovala speciální strojové vybavení, a dále je zde nově jmenována sušárna.³⁷⁶ Z válečného období známe však i několik konkrétních strojů, díky tomu, že je firma Josef Zimmermann pronajímala. Konkrétně šlo o třístrojové mykací složení (Dreikrempelsatz) od firmy Richard Hartmann³⁷⁷ z roku 1916 a o (Fliesstäfler) od firmy Gustav Josephy's Erben z Bílska z roku 1910. Dále je zmíněn blíže neurčený tkalcovský stav (Webstuhl) a (Feindeinwirkung).³⁷⁸

³⁷⁴ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/33, kart. 163, desky Gemeinde Althabendorf, Inventur 31. 12. 1927.

³⁷⁵ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/50, kart. 10, desky Verlassenschaft Helene Zimmermann, Nachlass Firma 1937, Inventar der Firma Josef Zimmermann gehörigen Mobilien.

³⁷⁶ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č. II/5, kart. 1, desky fotografie a plány 1942.

³⁷⁷ Firma Richard Hartmann byla strojařská firma působící v Saské Kamenici od roku 1832.

³⁷⁸ SOKA Liberec, RAT, inv. č. III/48–49, kart. č. 10, desky Jos. Zimmermann, Mietverträge Maschinen.

Po válce bylo strojové vybavení, nástroje a provozovací zařízení ohodnoceno na 977 434, 65 Kč.³⁷⁹ V roce 1948 bylo znárodněno spolu s pozemky³⁸⁰ a po změně výrobního programu obměněno.

6.3 Dům Zimmermannů v Liberci, č. p. 123–V

Karl Zimmermann se v době, kdy byla jeho firma velice úspěšná, rozhodl vybudovat nové reprezentační sídlo, a to v Liberci. „*Podařilo se mu získat část zámecké zahrady a přilehlý pozemek při ulici Pivovarské (dnešní Rumunské)*.”³⁸¹

Poloha pozemku byla pro účely reprezentace naprosto vyhovující, na druhou stranu ale přinesla značné komplikace při samotné stavbě objektu. „*Nový nárožní dům bylo třeba napojit nejen na objekty postavené v ulici Pivovarské, ale i na dům č. p. 6–V stojící o dvě podlaží výše při nové komunikaci spojující ulici Panskou (dnes 8. března) se zámeckým náměstím, probíhající těsně podél průčelí Redernského zámku.*”³⁸² Tohoto nesnadného úkolu se ujal vídeňský architekt Hans Peschl.³⁸³

Dům byl postaven v novorenesančním stylu, aby co nejlépe navázal na okolní objekty, a to mezi léty 1900–1901 uznávanou stavební firmou Gustav Sachrs a synové, se kterou bude poté firma Zimmermann spolupracovat ještě několikrát na továrních objektech ve Stráži nad Nisou.³⁸⁴ Součástí stavebních prací bylo také vybudování opěrné zdi v ulici Rumunské, jež sloužila k podpírání vozovky před zámkem a jejíž stavba přinesla zajímavý objev. „*Při provádění zemních prací byly odkryty základy kruhové jižní nárožní hlásky původního ohrazení libereckého zámku.*”³⁸⁵ (viz obr. č. 60)

Dům je trojúhelníkového půdorysu a obsahuje v sobě několik bytů, tří až čtyřpokojových, přičemž jeden z nich byl určen pro rodinu Karla Zimmermanna, zatímco další byty byly pronajímány. Navíc jsou zde dva suterény, které překonávají výškový rozdíl ulic 8. března a Rumunské. Právě v suterénu si krátce po dokončení

³⁷⁹ SOKA Liberec, JLaS, inv. č. III/34, kart. 163, Zpráva Severočeské důvěrnické společnosti, a.s., v národní správě, spol. hosp. poradní, Liberec, Třída maršála Stalina č. 55, o provedené revisi a sestavení účetní uzávěrky k 31. 12. 1945 firmy Josef Zimmermann, s. 5.

³⁸⁰ SOKA Liberec, MNV S. n. N, inv. č. 96, kart. 6, Výměr, č. j 12648 pro stroje a zařízení z 8. 8. 1946.

³⁸¹ TECHNIK, *Liberecké domy*, s. 34.

³⁸² Tamtéž.

³⁸³ Hans Peschl * 17. 4. 1856 Cikay, † nezjištěno.

³⁸⁴ SOA Litoměřice, p. Most, JZ, inv. č II/5, kart. 1, desky fotografie a plány 1942.

³⁸⁵ TECHNIK, *Liberecké domy*, s. 34.

stavby otevřel obchod s rybami a zvěřinou Karel Daníček, který zde působil až do druhé světové války, kdy musel jako český obchodník opustit Liberec.³⁸⁶

Ač byl dům vystavěn v novorenesančním stylu, v interiérech se však projevil secesní sloh, a to zejména ve vitrážích. „*V dlažbě závětrí, z něhož vede široké schodiště do vestibulu, vítá vstupujícího nápis SALVE, pozdrav starých Římanů.*“³⁸⁷

Jako majitel domu byl uváděn Karl Zimmermann již od roku 1901. Dům měl zřejmě také od svého vzniku zavedeno telefonní spojení.³⁸⁸ Nicméně jako reprezentační sídlo rodiny dům nefungoval, rodina Zimmermannů i nadále žila ve svém domě v továrním areálu, soudě podle toho, že mezi léty 1905–1918 nejsou uvedeni v abecedním seznamu obyvatel Liberce, ale pouze jako majitelé domu č. p. 123–V. To znamená, že trvalé bydliště měli stále ve Starém Habendorfu. Tento dům byl však díky příjmům z nájmu velmi dobrou investicí.

Karl Zimmermann je uveden jako obyvatel Liberce až v roce 1921,³⁸⁹ přičemž údaje pro rok 1919 a 1920 chybí, a byl jím až do své smrti v roce 1924. Co se majetkového držení domu týče, byla smrt Karla Zimmermanna tvůrci adresáře zachycena až později. Mezi léty 1925–1930 nalezneme v oddílu Verzeichnis der Hausbesitzer in Reichenberg nach Gassen- und Orientierungsnummern u ulice Schloßgasse 3 a domu 123–V jako majitele domu ještě „*Zimmermann Karl †*“³⁹⁰, až v roce 1931 byla jako majitelka označena Helena Zimmermannová.³⁹¹ V roce 1935 již Helena mezi obyvateli Liberce uvedena není,³⁹² naopak v sekci Im Gerichtsbezirke Reichenberg, heslo Althabendorf, se místo údaje „*Helene Z., Reichenberg, Schloßg. 3*“ objevuje „*Helene Z., Althabendorf*“. Je tudíž pravděpodobné, že se odstěhovala zpět do Starého Habendorfu. Objevuje se však jako majitelka domu č. p. 123–V, a to až do roku 1938 jako „*Helene Zimmermann †*“³⁹³

³⁸⁶ TECHNIK, *Liberecké domy*, s. 34.

³⁸⁷ Tamtéž.

³⁸⁸ SOKA Liberec, *Wohnungs- und Geschäfts-Anzeiger der Stadt Reichenberg*, 1901, heslo „Z“, s. 127.

³⁸⁹ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1921*, s. 413.

³⁹⁰ Například SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1925*, s. 151 a 179 (dům 123–V stojí na rohu dvou ulic, proto jej nalezneme u ulice Bräuhofgasse a Schloßgasse).

³⁹¹ Například SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1931*, s. 271, 304 a 620.

³⁹² SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1935*, s. 671.

³⁹³ SOKA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für das Jahr 1938*, s. 299.

Z adresáře z roku 1941–1942 vyplývá, že Nenny Zimmermannová byla stále majitelkou domu v Zámecké ulici.³⁹⁴ Mezi obyvateli Liberce však uvedena není.

6.4 Hrobka rodiny Zimmermannů

Hrobka rodiny Zimmermannů byla postavena v roce 1891 na novém hřbitově v tehdejší Starém Habendorfu a nechal ji postavit na svůj náklad Josef Zimmermann.³⁹⁵ Část hřbitovních pozemků, kde měla stát budoucí rodinná hrobka, koupil Josef Zimmermann již 18. 3. 1883, další část pak 16. 3. 1890.³⁹⁶ Ke druhé koupi došlo zřejmě již v době jeho nemoci. Tyto hřbitovní pozemky převzal Karl Zimmermann až mnoho let po otcově smrti a to dne 12. 2. 1901.³⁹⁷

Původně však měla rodina Zimmermannů své místo na starém hřbitově, konkrétně při zdi starého hřbitova, který se nalézal přímo u kostela sv. Kateřiny v dnešní Stráži nad Nisou. Místo rodinného hrobu bylo označeno číslem 18.³⁹⁸ Byla zde nejspíše pochována první žena Josefa Zimmermanna.

Nová hrobka byla postavena v novogotickém stylu a dodnes působí jako nejdominantnější stavba celého hřbitova.³⁹⁹ (viz obr. č. 61) V hrobce jsou pochováni tito členové rodiny: zakladatel stejnojmenné firmy Josef Zimmermann (* 7. 5. 1826, † 10. 7. 1891), jeho první manželka Marie Zimmermann rozená Rothwang (* 17. 12. 1832, † 23. 10. 1874), jeho druhá manželka Marie Zimmermann rozená Katzcher (* 19. 11. 1847, † 31. 8. 1911), a jeho mladší syn Josef Zimmermann (* 20. 11. 1864, † 22. 12. 1881). Všechna tato jména nalezneme na náhrobku po pravé straně. Na levé straně nalezneme Karla Zimmermanna (* 7. 11. 1863, † 23. 10. 1924), nejstaršího syna Josefa Zimmermanna, a jeho manželku Helenu (* 18. 11. 1873, † 23. 10. 1936).

Dne 24. 10. 1936 byla na okresní úřad v Liberci poslána žádost o souhlas k otevření rodinné hrobky rodu Zimmermann-Neissenau na hřbitově ve Starém Habendorfu. Poslal ji Robert Prade ze společnosti Prade-Müller, Vornehme und

³⁹⁴ SOKA Liberec, *Adressbuch der Gauhauptstadt Reichenberg 1941/42*, s. C 57.

³⁹⁵ KUČA, *Města*, s. 94.

³⁹⁶ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/29, kniha č. 29, Hřbitovní kniha, s. 10.

³⁹⁷ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. II/29, kniha č. 28, Hřbitovní kniha, nestránkováno.

³⁹⁸ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/73 – 76, kart. 9, desky Familiengrabstelle No. 18 an der Mauer alter Friedhof, nadepsané jako Zimmermann Karl Althabendorf No. 1. Tyto desky jsou prázdné.

³⁹⁹ BLÁHA, *Stráž n. N.*, s. 21.

pietätvolle Durchführung von Bestattungen und Überführung Reichenberg. Tato žádost souvisela s úmrtím dosavadní komplementářky firmy Josef Zimmermann k. s. Heleny Zimmermannové.⁴⁰⁰

Na novogotické hrobce můžeme nad dveřmi vidět dřevěný erb rodiny Zimmermannů. Na jaře roku 2013 probíhaly na hrobce Zimmermannů opravy, interiér hrobky byl v té době proměněn na odkladiště.

⁴⁰⁰ SOKA Liberec, AO S. n. N, inv. č. III/73 – 76, kart. 9, žádost z 24. 10. 1936.

7 Závěr

Hlavním cílem mé diplomové práce bylo analyzovat vznik, vývoj a zánik vlnařské firmy Josef Zimmermann v kontextu hospodářského a politického vývoje v českých zemích. Díky dochovanému spisovému materiálu se mi však podařilo alespoň částečně zachytit také její ekonomický vývoj.

V úvodních kapitolách jsem se věnovala také předchůdkyni firmy Josef Zimmermann v továrním areálu ve Stráži nad Nisou, firmě J. G. Bergera. Důvod byl prostý, chtěla jsem poukázat na rozdíl mezi podnikatelstvem protoindustriální éry a industriální éry a na rozdílnost ekonomicko-právního prostředí, ve kterém tito podnikatelé působili. Je však nutné podotknout, že ani tři generace majitelů firmy Zimmermann nevedly firmu úplně stejně a ve stejných podmínkách.

Na zakladateli firmy, Josefu Zimmermannovi, je patrný postupný rozvoj firemního kapitálu, který mu umožnil časem zakoupit tovární objekty, ve kterých působil. Právě tato změna Zimmermannova postavení, z nájemníka na vlastníka, sehrála velice důležitou roli při dalším rozvoji firmy. Nový majitel mohl již investovat, a tak docházelo k postupnému rozšiřování továrního areálu a k dalším modernizacím.

Karl Zimmermann zvolil trochu jinou strategii. Jako majitel již zaběhnuté a prosperující firmy se soustředil na tvorbu dalších strategických rozhodnutí, z čehož asi nejdůležitější bylo hledání nových obchodních partnerů, veskrze úspěšné. V době jeho vedení dosáhla továrna největších úspěchů. Stejně jako otec investoval do modernizace továrního areálu, neomezil se však jen na to, skupoval pozemky ve Stráži nad Nisou a jeho zřejmě největší investicí byla výstavba domu v Liberci, jehož prostory byly pronajímány a staly se dalším zdrojem příjmů.

Mezi otcem a synem bychom však našli ještě jeden významný rozdíl. Josef Zimmermann se věnoval převážně svým hospodářským aktivitám a vedení firmy, naproti tomu Karl Zimmermann pronikl do dalších sfér společenského života. Ze všech jeho funkcí, ať již v komunální samosprávě nebo v nejrůznějších organizacích, byla však nejvýznamnější jeho činnost ve Vodním družstvu, díky kterému bylo postaveno pět přehrad na tocích Jizerských hor, jež dodnes chrání obyvatele severních Čech před povodněmi. Za své zásluhy na výstavbě přehrad byl nobilitován, což jistě ovlivnilo také společenský život celé rodiny.

Poslední generace rodiny Zimmermann, do které počítám působení Karlovy manželky Heleny a jejích dcer Nenny a Ilse, přenechala v menší či větší míře péči o fungování podniku svým zaměstnancům a prokuristům. Faktický konec podnikání Zimmermannů nastal během druhé světové války ukončením textilní výroby v areálu továrny. Po zavedení národní správy v roce 1945 byla sice poslední členka původní komanditní společnosti Nenny Guttmannová stále majitelkou firmy a továrních objektů, neměla však prakticky žádné pravomoce.

Rozvoj továrního areálu ve Stráži nad Nisou plně korespondoval s vývojem firmy a samozřejmě také se zaváděním nových technologií. V průběhu popisovaného období se v rámci výstavby, případně oprav a rekonstrukcí maximálně využívalo stávajících poznatků v oblasti stavebnictví, s přihlédnutím k architektonickým trendům, poplatným době. Proto v továrním komplexu najdeme tak rozmanité typy staveb, od objektů s omítanými fasádami a dekorovaným průčelím, přes objekty železobetonové konstrukce až po halové objekty s fasádami z neomítaných cihel.

Stejně jako pro ostatní výrobně-technické stavby, i pro továrnu ve Stráži nad Nisou nastaly nejradikálnější změny po roce 1948, kdy po znárodnění působilo v jejím areálu několik různých podniků. Přestože zde byla textilní výroba po dlouhou dobu zachována, i tak došlo k výraznému zmenšení počtu původních továrních objektů a provozoven. Objekty vzniklé v druhé polovině 20. století pak byly vystavěny bez jakéhokoliv citu k architektonickému vzhledu budov.

Má práce, popisující osudy firmy Josef Zimmermann, jejího zakladatele a jeho následovníků, přispívá jen malým dílem k bádání, jehož předmětem je podnikatelské prostředí.

8 Prameny a literatura

8.1 Archivní prameny

Severočeské muzeum v Liberci, fond Sbírka pohlednic

Státní oblastní archiv Litoměřice, fond Sbírka matrik Severočeského kraje [online]:

Hodkovice nad Mohelkou, římskokat. f. ú., matrika Hodkovice nad Mohelkou O, I–O 1868–1899, sign. L41/18 Z, s. 74 (77), [vid. 13. 05. 2013], dostupné z:
http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2811276%29%29

Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I–N 1863–1873, sign. L152/11, s. 7, 22, 90., [vid. 10. 05. 2013], dostupné z:
http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814343%29%29

Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I–N 1873–1888, sign. L152/12, s. 66, 128, [vid. 10. 05. 2013], dostupné z:
http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814344%29%29

Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou N, I–N 1888–1901, sign. L152/13, s. 109, [vid. 12. 05. 2013], dostupné z:
http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814345%29%29

Stráž nad Nisou, římskokat. f. ú., matrika Stráž nad Nisou Z, I–Z 1857–1917, sign. L152/44, fol. 93 s. 50, fol. 137 s. 71, fol. 203 s. 104, fol. 346 s. 176, fol. 349 s. 177 [vid. 13. 05. 2013], dostupné z:
http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite/pages/zoomify.jsp?page=0&loadDao=true&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28unidata%29%29%2814350%29%29

Státní oblastní archiv Litoměřice, pracoviště Most-Dělnická, fond Josef Zimmermann, tkalcovna, Stráž nad Nisou, číslo listu NAD: 428, kart. 1.

Státní okresní archiv Liberec, fond Archiv obce Stráž nad Nisou, číslo listu NAD: 126, kart. 5, 8, 9, 22, kniha č. 20, 23, 28, 29.

Státní okresní archiv Liberec, fond Jan Liebieg a spol. Liberec, číslo listu NAD: 702, kart. 163.

Státní okresní archiv Liberec, fond Místní národní výbor Stráž nad Nisou, číslo listu NAD: 240, kart. č. 3, 6, 19, 21, 22, 24, 25, 29, 30.

Státní okresní archiv Liberec, fond Obchodní a živnostenská komora Liberec, číslo listu NAD: 782, kart. 1468.

Státní okresní archiv Liberec, fond Rodinný archiv Turnwaldů, číslo listu NAD: 867, kart. 9, 10.

Státní okresní archiv Liberec, fond Spolek dobrovolných hasičů Stráž nad Nisou, číslo listu NAD: 595, kart. 1.

8.2 Novinové články

Helene Zimmermann (dvě smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung* [online], roč. 77, 1936, č. 249 (24. 10. 1936, ranní vydání), s. 12 [vid. 18. 4. 2013], dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/PShowPageDoc.do?it=0&id=10900206&picp=&idpi=27465293>.

Ilse Langer-Schroll (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung* [online], roč. 71, 1930, č. 51 (28. 2. 1930, ranní vydání), s. 15 [vid. 16. 4. 2013], dostupné z: http://kramerius.nkp.cz/kramerius/document/ABA001_3528001319.djvu?id=18528465.

Josef Zimmermann (Danksagung), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 160 (14. 7. 1891, ranní vydání), s. 8.

Josef Zimmermann (nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 2.

Josef Zimmermann (smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 158 (11. 7. 1891, ranní vydání), s. 8.

Josef Zimmermann (smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 33, 1891, č. 159 (12. 7. 1891, ranní vydání), s. 15.

Karl Zimmermann Nießenau (Nekrolog), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (24. 10. 1924, večerní vydání), s. 1–2.

Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 252 (25. 10. 1924, ranní vydání), s. 13–14.

Karl Zimmermann Nießenau (různá smuteční oznámení), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 253 (26. 10. 1924, ranní vydání), s. 15.

Karl Zimmermann Nießenau (Sterbefall), in: *Reichenberger Zeitung*, roč. 65, 1924, č. 251 (24. 10. 1924, ranní vydání), s. 4.

8.3 Tištěné prameny

ANSCHIRINGER, Anton: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks oder der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz: namhafteste Fabriksetablissemments und Gewerbsunternehmungen; Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks oder der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz: in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topografisch-gewerblichem Texte*, Reprint, Praha, Národní technické muzeum 1981.

ANSCHIRINGER, Anton: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks oder der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz: namhafteste Fabriksetablissemments und Gewerbsunternehmungen. [Band I.]; Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks oder der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz: in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topografisch-gewerblichem Texte*, Reichenberg, Franz Jannasch [1858].

ANSCHIRINGER, Anton: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks: namhafteste Fabriks-Etablissemments & Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königrätz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch-gewerblichen Texte*, Reichenberg, Franz Jannasch [1858].

ANSCHIRINGER, Anton: *Vollständigstes Repertorium zugleich Gewerbs- & Handelsschema in Folge Einführung des allgem. Handelsgesetzbuches vom 17. Decbr. 1862 seit 1. Juli 1863 handelsgerichtlich protokollierten Geschäfts- Firmen im Kronlande Böhmen*, Reichenberg, Verlag von Franz Jannasch 1864, 232 s.

BAIER, Benjamin: *Lebensbilder aus der Heimat*, Friedland, Druck von Franz Riemer 1907, 216 s.

CZOERNIG, Carl Joseph: *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg: Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend: Mit einem Kupfer*, Wien, Friedrich Volke 1829, 216 s.

Jos. Zimmermann K. k. priv. Feintuch- & Schafwollwaaren-Fabrik: Alt-Habendorf, in: *Gross-Industrie Österreichs: Festgabe zum glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. Band 4*, Wien, Leopold Weiss 1898, s. 141-142.

SOkA Liberec, *Adressbuch der Gauhauptstadt Reichenberg*, Reichenberg, Erste Reichenberger Buch- und Steindruckerei H. Winkler 1941.

SOkA Liberec, DRESSLER, Josef F.: *Wohnungs- und Geschäfts-Anzeiger der Stadt Reichenberg*, Reichenberg, Im Selbstverlage des Verfassers 1901.

SOkA Liberec, *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg: für das Jahr 1905–1938*, Reichenberg, Stadt Reichenberg, 1905–1938.

SOkA Liberec, *Jahres-Bericht des Institutes für Gewerbeförderung und des Jubiläums-Gewerbefonds der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg*, Reichenberg, Verlag der Handels- und Gewerbekammer 1900-1928.

8.4 Zákony

Předpis č. 12/1945 Sb., Dekret presidenta republiky o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa, in: *Zákony pro lidi* [online], 1945, číslo 12/1945 Sb., částka 7/1945, aktualizováno 27. 2. 2013 [vid. 7. 3. 2013], dostupné z: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-12>.

Předpis č. 91/1945 Sb., Dekret presidenta republiky o obnovení československé měny, in: *Zákony pro lidi* [online], 1945, číslo 91/1945 Sb., částka 42/1945, aktualizováno 27. 2. 2013 [vid. 24. 4. 2013], dostupné z: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-91>.

Předpis č. 114/1948 Sb., Zákon o znárodnění některých dalších průmyslových a jiných podniků a závodů a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků, in: *Zákony pro lidi* [online], 1948, číslo 114/1948 Sb., částka 45/1948, aktualizováno 27. 2. 2013 [vid. 24. 4. 2013], dostupné z: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-114>.

Zákon č. 320/1919 Sb. Národního shromáždění, kterým se mění ustanovení občanského práva o obřadnostech smlouvy manželské, o rozluce a o překážkách manželství, in: *Právní předpisy ČR* [online], [vid. 9. 3. 2013], dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/320-19.htm>.

8.5 Inventáře

KARÁSKOVÁ M. – RUDÁ V.: *Rodinný archiv Turnwaldů, 1884–1948*, SOkA Liberec, inv. č. 47.

KARÁSKOVÁ M., *Spolek dobrovolných hasičů Stráž nad Nisou*, Sdružený a skupinový inventář (část) č. 3/3.

KARÁSKOVÁ M.: *Archiv obce Stráž nad Nisou*, SOkA Liberec, Sdružený a skupinový inventář (část) č. 3/1.

KOLÍN P., *Místní národní výbor Stráž nad Nisou*, SOkA Liberec, inv. č. 351.

PAULUSOVÁ L.: *Josef Zimmermann, tkalcovna, Stráž nad Nisou*, SOA Litoměřice, prac. Most - Dělnická, Sdružený a skupinový inventář (část) č. 615/4.

RUDA V.: *Jan Liebieg a spol. Liberec*, SOkA Liberec, inv. č. 133.

VESELÝ B. – HORÁKOVÁ L.: *Obchodní a živnostenská komora Liberec*, SOkA Liberec, inv. č. 225.

8.6 Literatura

Atrakce průmyslu a techniky Euroregionu Nisa: Výběr nejzajímavějších objektů: Stavby lehkého průmyslu, Jablonec nad Nisou, Jelení Hora: Okresní hospodářská komora v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Krkonošskou agenturou pro regionální rozvoj v Jelení Hoře 2011, ISBN (Brož.), s. 22–23.

BERAN, Lukáš – VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, et al.: *Industriál Libereckého kraje: Technické stavby a průmyslová architektura: Průvodce*, Praha, ČVUT -Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2007, ISBN 978-80-01-03798-0.

BLÁHA, Jaroslav: *Stráž na Nisou 1469–1969*, Stráž nad Nisou, Místní národní výbor 1969.

Die Kaisertage von Reichenberg und Gablonz: Zur Erinnerung an den Besuch der Deutschböhmischen Ausstellung Reichenberg 1906 durch Seine Majestät den Kaiser, Wien, Elbemühl 1906.

Die schreckliche Wasserkatastrophe in den Tagen 29.–31. Juli 1897 in Böhmen, Prag, Alois Hynek [1897].

GERŠLOVÁ, Jana – SEKANINA, Milan: *Lexikon našich hospodářských dějin: 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech*, 1. vyd. Praha, Libri 2003, ISBN 80-7277-178-7.

GRANDNER, Margarete: *Kooperative Gewerkschaftspolitik in der Kriegswirtschaft: Die freien Gewerkschaften Österreichs im Ersten Weltkrieg*, Wien, Böhlau Verlag 1992, ISBN 3-205-05411-3, s. 241.

GRÄNZER, Randolf: *Reichenberg: Stadt und Land im Neissetal: Ein Heimatbuch*, Augsburg, Heimatkreis Reichenberg 1974.

GRUNZEL, Joseph: *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie*, Prag, Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen 1898.

GÜRLICH-SCHMIDT, Grete: *Die Glocken des Jeschken-Isergaues*, Reichenberg, Im Selbstverlage des Vereines für Heimatkunde 1927.

HALLWICH, Hermann: *Böhmens Industrie und Handel: eine Skizze*, Wien, Verlag d. K. k. Hof- und Staatsdruckerei 1896.

HALLWICH, Hermann: *Der Reichenberger Bezirk: Heimatskunde für Schule und Haus: Mit einer lithographirten Karte*, Reichenberg, A. Schöpfer 1873.

HALLWICH, Hermann: *Die erste Fabrik in Reichenberg*, Reichenberg, Com. Franz Jannasch 1869.

HALLWICH, Hermann: *Nordböhmen auf der Weltausstellung in Wien 1873*, Reichenberg, In Commission bei Franz Jannasch 1873. Sv.

HALLWICH, Hermann: *Reichenberg und Umgebung: Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, Reichenberg, Franz Jannasch 1874.

HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.): *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl 3. P–S*, Praha, Libri 2003, ISBN 80-7277-045-4.

HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.): *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl 1. A–G*, Praha, Libri 2002, ISBN 80-7277-043-8.

HRABÁK, Zdeněk – KOŽÍŠEK, Petr: *Sto let automobilu v Českých zemích: Theodor von Liebieg průkopník motorismu*, Liberec, Autoklub, 1993.

HÜBLER, Franz: *Führer durch das Jeschken- und Isergebirge: Theile des Lausitzer und Mittelgebirges durch Reichenberg und Umgebung*, 2. gänzlich umgearb. u. stark verm. Aufl. Reichenberg, Paul Sollors 1902.

HÜBLER, Franz: *Führer durch Reichenberg und Umgebung: (Iser-Jeschkengebirge): Mit einer Karte und dem Plane von Reichenberg*, Reichenberg, F. Jannasch und Schöpfer 1883.

JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk: *Dějiny hospodářství českých zemí: Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, 1. vyd. Praha, Karolinum 2006, ISBN 80-246-1035-3.

JAKUBEC, Ivan: *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848–1992*, 1. vyd. Praha, Oeconomica 2008, ISBN 978-80-245-1450-5.

JÁNOŠÍKOVÁ, Petra – KNOLL, Vilém: Kodifikace obchodního práva v 19. století, in: *Stát a právo v letech 1848 – 1918 ve středoevropském kontextu* [online], VOJÁČEK, Ladislav – SCHELLE, Karel (edd.), Bratislava, BVŠP 2007 [vid. 10. 5. 2013], ISBN 978-80-969332-9-7, s. 42–49, dostupné z: http://www.academia.edu/1494483/Kodifikace_obchodniho_prava_v_19._stoleti.

Johann Liebieg: *Ein Arbeiterleben: Geschildert von einem Zeitgenossen*, Leipzig, Otto Spamer 1871.

JOZA, Jaroslav: *Z minulosti textilního průmyslu v libereckém kraji: Počátky tovární výroby ve vlnářském průmyslu v Liberci*, 1. vyd. Liberec, Krajské nakladatelství 1958.

KARPAŠ, Roman, et al.: *Kniha o Liberci*, 2. dopl. a rozš. vyd. Liberec, Dialog 2004, ISBN 80-86761-13-4.

KERL, Karl: *Reichenberg*, Berlin, Deutscher Kommunal-Verlag Ges. 1929.

KOSTKA, Karl: *Industrie, Handel und Gewerbe*, [Böhmisch Leipa], [s.n.] [cca 1911].

KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 7. díl, Str–U*, 1. vyd. Praha, Libri 2008, ISBN 978-80-7277-041-0, s. 92–95.

LACINA, Vlastislav: *Hospodářství českých zemí 1880–1914*, Praha, Historický ústav Československé akademie věd 1990, ISBN 80-85268-00-0.

LACINA, Vlastislav: *Zlatá léta československého hospodářství 1918–1929*, 1. vyd. Praha, Historický ústav AV ČR 2000, ISBN 80-7286-000-3.

LIEBIG, Theodor von – SPITALER, Armin: *Obchodní a živnostenská komora v Liberci: Přehled jejího oboru působnosti a jejích zařízení*, Liberec, Obchodní a živnostenská komora v Liberci 1938.

LIEBIG, Theodor von: *Pamětní spis o hospodářské situaci severních Čech*, Liberec, 1936.

LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – ŠTOPPEROVÁ, Lenka: Oblastní sběrné středisko v Liberci a odsun Němců, in: *Fontes Nissae X/2009: Regionální historický sborník*, Liberec, Technická univerzita 2009, ISBN 978-80-7372-553-2, s. 87-119.

LUG, Viktor: *Die Stadt Reichenberg im Weltkriege*, Reichenberg, Verlag des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues 1930.

LUG, Viktor: *Reichenberg*, Reichenberg 194–?, s. 212, 317.

MAŠEK, Petr: *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti, díl II, N–Ž*, Vyd. 1. Praha, Argo 2008–2010, ISBN 978-80-257-0294-9, s. 497.

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš, et al.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1.*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2008, ISBN 978-80-7368-585-0.

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš, et al.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2.*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2010, ISBN 978-80-7368-845-5.

MYŠKA, Milan, et al.: *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, Ostrava, Ostravská univerzita 2003–2008, 2 sv., ISBN 80-7042-612-8.

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Část 1: Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, 1. vyd. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, ISBN 80-7042-425-7.

MYŠKA, Milan: *Rytíři průmyslové revoluce: šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích*, 1. vyd. Ostrava, Ostravská univerzita 1997, ISBN 80-7042-477-X

Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století: úředník a podnikatel: sborník příspěvků z 26. plzeňského symposia k problematice 19. století: Plzeň, 23.–25. února 2006, PETRASOVÁ Taťána – LORENZOVÁ, Helena (edd.), Praha, KLP 2007, ISBN 978-80-86791-43-2 (brož.) 80-86791-43-2.

PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2sv., 1. vyd. Brno, Doplněk 2004–2009, ISBN 80-7239-147-X.

PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce v Českých zemích*, 1. vyd. Praha, SNTL 1960.

RESSEL, Anton Franz: *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Band 1.*, Reichenberg, Verlag der Lehrervereine des Stadt- und Landbezirkes 1903–1904.

RESSEL, Anton Franz: *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes: Stadt und Land. Band 2.*, Reichenberg, Verlag der Lehrervereine des Stadt- und Landbezirkes 1903–1905.

STOLLOVSKÝ, Marcell – STRACKE, Ferdinand: *Die Hochwasser-Katastrophe vom 30. und 31. Juli 1897 im Gebiete des Iser- und Riesengebirges etc.*, Reichenberg, Gebr. Stiepel 1897.

ŠENBERGER, Tomáš: Architektura industriálních staveb, In: HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.): *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl 1. A–G*, Praha, Libri 2002, ISBN 80-7277-043-8, s. 15–22.

TAYLOR, Stephen: *Who's who in Austria*. Sv. 8 [online], Central European Times Publishing Company Limited 1972, digitalizováno 5. 6. 2008 [vid. 2. 1. 2013], dostupné z: <http://books.google.cz/books?id=5HxmAAAAMAAJ&q=zimmermann+von+neissenau&dq=zimmermann+von+neissenau&hl=cs&sa=X&ei=KPpUdAwA87Y4QSApIHACQ&ved=0CC8Q6AEwAA>.

TECHNIK, Svatopluk: *Liberecké domy hovoří*, Sv. 3, Liberec, Město Liberec 1995, s. 34.

THOMAS, Ferdinand: *Johann Liebig: Ein Lebensbild für die Jugend*, 2. ver. Aufl. Reichenberg, Ferdinand Augsten 1901.

TRENKLER, Gustav: *Oesterreichs Tuch- und Modewaarenfabrication im Hinblick auf das Jahr 1892: Studie*, Wien, Oesterreichisches Handelsmuseum 1891.

URBAN, Otto: *Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti v 19. století*, 2. vyd. Praha, Lidové noviny 2003, ISBN 80-7106-500-5.

VYBÍRAL, Jindřich: Inženýrská a průmyslová architektura přísneho a pozdního historismu, In: BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda, et al.: *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890. III/2*, 1. vyd. Praha, Academia 2001, ISBN 80-200-0735-0, str. 203–204.

VYBÍRAL, Jindřich: Inženýrská architektura a užitkové stavby klasicismu, In: BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda, et al.: *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890. III/1*, 1. vyd. Praha, Academia 2001, ISBN 80-200-0735-0, str. 61–63.

VYBÍRAL, Jindřich: Inženýrská architektura a užitkové stavby, In: LAHODA, Vojtěch, et. al.: *Dějiny českého výtvarného umění 1890–1938. IV/1*, 1. vyd. Praha, Academia 1998, ISBN 80-200-0587-0, str. 181–191.

ŽUPANIČ, Jan: *Nová šlechta Rakouského císařství*, Vyd. 1. Praha, Agentura Pankrác 2006, 452 s. ISBN 80-86781-08-9.

8.7 Internetové zdroje

Deutsche Biographie [online], [vid. 22. 4. 2013], dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de/blattem.html>.

Historie Generali v ČR, in: *Generali Pojišťovna a.s.* [online], [vid. 2. 5. 2013], dostupné z: <http://www.generali.cz/stranky/o-generali/skupina-generali/historie-generaliv-cr>.

Österreichisches Biographisches Lexikon [online], aktualizováno 5. 4. 2013 [vid. 21. 4. 2013], dostupné z: <http://www.oeaw.ac.at/oebl/>.

RETEX a.s. [online], [vid. 10. 8. 2012], dostupné z: <http://www.retex.cz/>.

ROUS, Ivan: Čtyřlístek "starých" libereckých továren, in: *Liberec: Reichenberg: Architektura na severu Čech* [online], aktualizováno 7. 1. 2013 [vid. 15. 4. 2013], dostupné z: <http://liberec-reichenberg.net/clanky/cist/nazev/60-ctyrlstek-starych-libereckych-tovaren>.

Textilka, Stráž nad Nisou 1, in: *Průmyslové památky* [online], [vid. 16. 4. 2013], dostupné z: <http://www.prumyslovepamatky.cz/cz/pages/1185.html>

ZEMAN, Jaroslav: Výstava německých Čech (1906), in: *Liberec: Reichenberg: Architektura na severu Čech* [online], aktualizováno 8. 2. 2012 [vid. 15. 4. 2013], dostupné z: <http://liberec-reichenberg.net/clanky/cist/nazev/33-vystava-nemeckych-cech-1906>

9 Seznam obrazových příloh